

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI

HİRİSTİYANLIK ÖNCESİNDEN GÜNÜMÜZE
ERMENİLERDE DİNÎ HAYAT VE TÜRKİYE
APOSTOLİK ERMENİLERİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Emine PEHLİVAN

BURSA- 2019

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİNLER TARİHİ BİLİM DALI

HIRİSTİYANLIK ÖNCESİNDEN GÜNÜMÜZE
ERMENİLERDE DİNÎ HAYAT VE TÜRKİYE
APOSTOLİK ERMENİLERİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Emine PEHLİVAN

Danışmanı:
Doç. Dr. Bülent ŞENAY

BURSA – 2019

TEZ ONAY SAYFASI

**T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE**

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı'nda 701521082 numaralı Emine PEHLİVAN'ın hazırladığı "Hristiyanlık Öncesinden Günümüze Ermenilerde Dini Hayat ve Türkiye Apostolik Ermenileri" konulu Yüksek Lisans Tezi ile ilgili tez savunma sınavı, 23/12/2019 günü 12:15 - 14:30 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı olduğuna oybirliği ile karar verilmiştir.

Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı
Doç. Dr. Bülent ŞENAY
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

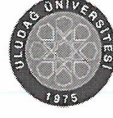
Prof. Dr. Muhammet TARAKÇI
Bursa Uludağ Üniversitesi

Üye

Doç. Dr. Ahmet TÜRKAN
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi

23/12/2019

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 02/11/2019

Tez Başlığı / Konusu: **Hıristiyanlık Öncesinden Günümüze Ermenilerde Dinî Hayat ve Türkiye Apostolik Ermenileri**

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 67 sayfalık kısmına ilişkin, 02/11/2019 tarihinde şahsım tarafından **Turnitin** adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %4 'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar hariç/dahil
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları dahil

Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı: Emine PEHLİVAN

Öğrenci No: 701521082

Anabilim Dalı: Felsefe ve Din Bilimleri

Programı: Dinler Tarihi

Danışman

Statüsü: Yüksek Lisans

Doç. Dr. Bülent ŞENAY

Tarih: 02/11/2019

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans olarak sunduğum “Hıristiyanlık Öncesinden Günümüze Ermenilerde Dinî Hayat ve Türkiye Apostolik Ermenileri” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntılarının kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve imza

Emine PEHLİVAN

Adı Soyadı : Emine PEHLİVAN

Öğrenci No : 701521082

Anabilim Dalı : Felsefe ve Din Bilimleri

Programı : Dinler Tarihi

Statüsü : Yüksek Lisans Doktora

ÖZET

Adı ve Soyadı : Emine PEHLİVAN
Üniversite : Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı : Felsefe ve Din Bilimleri
Bilim Dalı : Dinler Tarihi
Tezin Niteliği : Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı : xi + 96
Mezuniyet Tarihi : / / 20.....
Tez Danışmanı : Doç. Dr. Bülent ŞENAY

“Hıristiyanlık Öncesinden Günümüze Ermenilerde Dinî Hayat ve Türkiye Apostolik Ermenileri”

Anadolu'nun en önemli simalarından biri olan Ermeniler, yaklaşık on asır önce Malazgirt'te Türklerle buluşmuş, farklı din ve etnik kimliklere sahip iki toplum günümüze kadar birlikte yaşama tecrübesini deneyimlemişlerdir. Uzun sayılabilecek tarihî dönemler boyunca Türk-Ermeni ilişkileri çoğunlukla pozitif bir seyir izleyerek mevcudiyetini devam ettirmiştir. Tarihî, dinî ve kültürel birikimleri açısından Ermenileri konu alan çeşitli eserler yazılmıştır. Ancak bu eserlerin daha ziyade siyasî ve tarihî nitelikli çalışmalar adı altında sınıflandırılan kaynaklar olduğu anlaşılmaktadır. Ermeni kimliğinin en önemli unsurunu oluşturan 'din' alanında ise nitelikli araştırmaların sayısının azlığı dikkati çekmektedir. Araştırmamızda; Ermeniler etrafında şekillenen dinî- kültürel yönleri, arka planlarıyla birlikte bir bütünlük içinde sunulmaya, Ermeni inanç ve sembollerinin fotoğrafının tamamını görmeye odaklanıldı. Bu sebeple, tezin giriş ve takip eden birinci bölümlerinde yaşayan Ermeni dini Hıristiyanlık ile ilgili kısa bir girizgah yapıp ikinci bölümde Ermeni toplumunda etkisini hala sürdüren pagan inanç unsurlarının izi sürülmeye çalışıldı. Üçüncü ve son bölümde ise, Hıristiyanlığı kabul sonrası Ermenilerin yaşadığı dönüşüm ve akabinde toplumda yer edinen Hıristiyan inanç, ibadet uygulamalarının boyutları çalışmaya dahil edildi. Son olarak araştırmanın genel bir değerlendirmesi mahiyetinde konunun temel unsurları yorumlandı.

Anahtar Kelimeler:

Ermeni Kilisesi, Türkiye Ermenileri, Ermeni Mitolojisi, Ermeni Paganizmi,
Ermenilerin Menşei, Hıristiyanlık, Apostolik

ABSTRACT

Name and Surname : Emine PEHLIVAN
University : Bursa Uludag University
Institution : Social Science Institution
Field : Philosophy and Religious Studies
Branch : History of Religions
Degree Awarded : Master
Page Number : xi + 96
Degree Date : / / 20.....
Supervisor : Doç. Dr. Bülent ŞENAY

“Religious Life in Armenians from Pre-Christian Period to the Present Day Apostolic Armenians in Turkey”

Armenians, one of the most important figures of Anatolia, met with Turks in Malazgirt about ten centuries ago and the two communities with different religious and ethnic identities have experienced living together until today. Turkish-Armenian relations have followed a mostly positive path and continued to exist throughout long periods of history. Various works have been written about Armenians in terms of their historical, religious and cultural background. However, it is understood that these works are sources classified under studies with political and historical quality. In the field of 'religion', which constitutes the most important element of the Armenian identity, on the other hand, the scarcity of qualified research is remarkable. In our research, the focus was on presenting the religious-cultural aspects shaped around the Armenians together with their backgrounds in a concise manner, and seeing the entire photograph of Armenian beliefs and symbols. For this reason, a brief introduction to Armenian's religion, living Christianity, was made in the introduction and the first chapters of the thesis, and in the second part, the elements of pagan beliefs that still survive in the Armenian society were traced. In the third and last part, the transformation of the Armenians after the adoption of Christianity and the dimensions of the Christian belief and worship practices which were established in the society afterwards were included in the study. Finally, as a general evaluation of the research, the main elements of the subject were interpreted.

Keywords:

Armenian Church, Turkish Armenians, Armenian Mythology, Armenian Paganism, Origin of the Armenian, Christianity, Apostolic

ÖNSÖZ

Bu araştırma, Ermeni Kilisesi'nin dinî referanslarını incelemeyi amaçlamıştır. Ermeni Apostolik Kilisesi, monofizit akideyi benimseyen Doğu Hıristiyan Kiliselerinden biridir. Kral Abgar (Apgar) döneminde Ermeniler arasında yayılmaya başlayan Hıristiyanlık, 301 yılında, Gregor Lusavoriç ve Kral Trdat zamanında devlet tarafından Ermeni halkının resmi dini olarak benimsenmiştir. Aziz Gregor'un, Ermenilerin Hıristiyanlığı kabulünde ve Ermeni kilise litürjisinin oluşmasında önemli katkıları bulunur.

Hıristiyanlığı kabul sonrasında Ermeniler arasında önceki pagan inanç ve ritüeller, kültürel bir unsur olarak sahiplenilmiş ve bir kısmı Hıristiyanlıkla sentezlenmiştir. Bu ritüel unsurların, özellikle yortular etrafında belirginleştiği, günümüzde halihazırda Ermenilerin kutladıkları ve festival havasında geçen bayramlarının esin kaynağını oluşturduğu görülmektedir. Ermeni Kilisesi milli bir kilise oluşumuna sahiptir. Din-etnisite birliğinin özgün bir örneğini oluşturan Ermenilerde, pagan dönem inanç ve uygulamaları Kilisenin tarihine yani etnik geçmişine sahip çıkması sonucu devam ettirilmiştir. Ermeniler genellikle Kiliseleri ile hatırlansa da İsa'dan çok öncesine dayanan tarihleri önemini korumaktadır. Bu sebeple, Hıristiyanlığa geçtikten sonra da kültürel unsurları ile Kilise iç içe geçmiş ve bu sayede mevcudiyetlerini bugünlere taşımışlardır.

Bu yaklaşımlar çerçevesinde tez, giriş bölümü, toplam üç bölümlük gelişme ve sonuç bölümünden oluşmaktadır. Tezin giriş kısmında çalışmanın amacı ve metodunun yanı sıra Ermeni Kilisesi ve Ermeniler hakkında genel bilgiler verilmiştir. Tezin birinci bölümünde ise Ermeni dini olan Hıristiyanlık hakkında genel bilgiler verilmiş ve Ermenilerin ana bünyeden ayrılarak monofizit akideyi benimsemeleri üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde ise Ermenilerin kökeni, antik dönem inançları, pagan yönelimleri konusu incelenmiştir. Üçüncü bölüm; Ermenilerin Hıristiyan olma süreci, Hıristiyanlık sonrası inançlarındaki değişim, Hıristiyanlıkla beraber gelişen temel inanç, ibadet, bayram ve ayin uygulamaları, Ermeni kilise hiyerarşisi ve genel kilise yapılanması hakkında bilgiler verilmiştir. Sonuç bölümünde ise çalışma ile ilgili genel bir değerlendirme yapılmasıyla araştırma sonuçlandırılmıştır.

Bu tezin ortaya çıkışında görüşlerinden istifade ettiğim, plan, program, kaynak bakımından her türlü desteğini hissettiğim, bilgi ve tecrübelerini paylaşma nezaketinde bulunan danışmanım Doç. Dr. Bülent ŞENAY ile, çalışmam süresince maddi manevi yardım ve dualarını esirgemeyen aileme gönülden teşekkür ederim.

Emine PEHLİVAN

Bursa 2019

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
YÜKSEK LİSANS İNTİHAL YAZILIM RAPORU	iii
YEMİN METNİ	iv
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	ix
GİRİŞ	1
A) Konunun Amacı ve Önemi	1
B) Konunun Kapsamı ve Metodu	3

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİHİ GELİŞİMİYLE HİRİSTİYANLIK

A) İLK DÖNEM HİRİSTİYANLIK.....	4
B) HİRİSTİYANLIKTA YAŞANAN BÖLÜNMELELER	6
C) HİRİSTİYANLIKTA MEZHEPLER	8
1) Ortodoksluk	8
2) Ayrılmış Doğu Kiliseleri	10
a) Nesturi Kilisesi.....	11
b) Monofizit Kiliseler.....	12
b.1) Süryani Kilisesi	12
b.2) Kıpti Ortodoks Kilisesi	12
b.3) Habeş (Etiyopya) Ortodoks Kilisesi	13
b.4) Ermeni Kilisesi.....	13

İKİNCİ BÖLÜM

ERMENİLERİN HİRİSTİYANLIK ÖNCESİ İNANÇ ÖZELLİKLERİ

A) HİRİSTİYANLIK ÖNCESİ ERMENİ TANRILARI.....	18
1) Aramazd (Aramazt)	20
2) Anahit (Anahita).....	21

3) Astğik (Astlik).....	23
4) Barşamin (Ba'al Şamin-Parşam)	24
5) Mihr	24
6) Nane.....	25
7) Tir	26
8) Vahagn (Vahakn)	26
B) DİĞER BAZI İNANÇ VE UYGULAMALAR.....	28
1) Tabiat İle İlgili İnançlar.....	28
a) Güneş ve Ay ile İlgili İnançlar.....	29
b) Ateş ve Ateş Kültü.....	30
c) Su ile İlgili İnançlar	31
d) Dağ ve Ağaç ile İlgili İnançlar.....	32
2) Ruhlarla İlgili İnançlar	33
3) Atalara Tapınma	34
C) ERMENİLERİN HİRİSTİYAN OLMA SÜRECİ.....	37

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ERMENİ KİLİSESİ'NİN OLUŞUM SÜRECİ, İNANÇ VE İBADET BOYUTU

A) BAĞIMSIZ ERMENİ KİLİSESİ'NİN TEŞEKKÜLÜ	39
B) ERMENİ KİLİSESİ'NDE HİYERARŞİK MAKAMLAR.....	43
1) Katolosluk Merkezleri.....	43
a) Eçmiadzin Katoloslugu.....	43
b) Sis (Kilikya-Beyrut) Katoloslugu.....	44
c) Ahtamar Katoloslugu.....	44
2) Patriklik Merkezleri.....	45
a) Kudüs Ermeni Patrikliği	45
b) İstanbul Ermeni Patrikliği.....	46
3) Apostolik Ermeni Kilisesi Dışındaki Ermeniler.....	48
C) APOSTOLİK ERMENİ KİLİSESİ'NİN İNANÇ ESASLARI VE İBADETLERİ	49
1) İnanç Esasları	49
2) İbadetler.....	51

a) Oruç ve Perhiz.....	52
b) Hac	55
c) Bayramlar, Yortular	55
c.1) Doğum ve Epifani (Noel-Surp Dzinunt)	55
c.2) Paskalya (Kutsal Diriliş-Zadig).....	57
c.3) İsa'nın Şekil Değiştirmesi (Aylagerbutyun-Vartavar)	58
c.4) Meryem Ana'nın Göğe Yükselmesi (Asdvadzadzin)	60
c.5) Kutsal Haçı Yüceltme (Khaçverats).....	61
3) Ayinler (Sakramentler-Kilise Sırları).....	62
a) Vaftiz.....	63
b) Konfirmasyon (Güçlendirme, Meshetme)	64
c) Evharistiya (Kutsal Komünyon, Badarak).....	65
d) Tövbe	67
e) Evlilik.....	68
f) Kutsal Rütbeler (Ruhbanlık)	70
SONUÇ.....	74
BİBLİYOGRAFYA	77
EKLER.....	84

GİRİŞ

A) Konunun Amacı ve Önemi

Anadolu'nun kadim halkları arasında yer alan Ermeniler, günümüz Türkiye'sinde daha ziyade siyasî olaylar çerçevesinde anılır olmuş; Ermenilerin kültürel ve dinî kimlikleri nispeten siyasi olayların geri planında kalmıştır.

Üç bölümden oluşan tezimizde ilk olarak, Ermenilerin inancının temel kaynağı Hıristiyanlıkla ilgili genel bir bilgilendirme yapılarak, mezhepleşme sürecinin Ermeniler üzerindeki yansımalarına değinilmiştir. Hıristiyanlığı kabul etmeden önceki yerel halk inanışları ve antik Ermeni paganizmi ile ilgili bilgiler çerçevesinde erken Ermeni inançları, araştırmanın bir diğer temel bölümünü oluşturmaktadır.

Ermenilerin 301 yılında Aziz Gregor'un öncülüğünde Hıristiyanlığı resmi din olarak kabul etmelerinin ardından; süreç içerisinde Bizans'la gelişen siyasî ve dinî ayrılıklar sonrası Ortodoksluktan farklı olarak yeni bir mezhepleşme sistematize edilerek, patriklik ve katolikoslük merkezleri bünyesinde hiyerarşi oluşturmasına müteakip gelişen Ermeni Apostolik Kilisesi'nin inanç esasları, ibadet ve ayinleri, ana hatları ile ele alınarak Apostolik Ermenilerin dinsel perspektifleri tezin devamı bölümlerde konu edinilmiştir.

11. yy. sonlarında Malazgirt Meydan Muharebesi ile Anadolu'ya gelen Türkler, Anadolu'da Süryani, Helen ve Ermeni halklarıyla karşılaşmışlardır. Anadolu'da hakim konumda bulunan Bizans ile Ermenilerin arası 451 yılında yapılan Kadıköy Konsili kararlarını Ermenilerin tanımaması sonucu bozulmuş; bunun sonucunda Ortodoks inancı benimseyen Bizans, Ermenileri siyasî ve dinî birtakım baskılarla sindirme politikası izlemiştir.

Bizans-Ermeni gerginliği sonucu uzlaşılması zor konular ve güvensizlik ortamı oluşmuş; yaşanan bu çatışma ortamına binaen Ermeniler, Anadolu'ya gelen Türkleri büyük bir memnuniyetle karşılamış, baskı ve zulüm ortamının rahatlaması adına

Bizans'a karşı Türkleri desteklemişlerdir. Türkler de bu ilgiyi karşılıksız bırakmamış, Ermenileri dinlerini istedikleri gibi yaşamaları konusunda serbest bırakmış; tarihî süreç içerisinde karşılıklı iyi niyet göstergeleri, Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethi sonrası Anadolu'daki Ermenilerin İstanbul'a davet edilerek İstanbul'da bir Ermeni cemaati oluşturulması ve müteakiben İstanbul Ermeni Patrikliği ihdas edilmesiyle devam etmiştir.

Türkler ve Ermenilerin Anadolu'da bu ilk karşılaşmaları iki millet arasında uzun yıllar varlığını devam ettirecek olan karşılıklı güven ve sadakat zeminini meydana getirmiş, Ermeni ve Türk halkları arasında birlikte yaşama vurgusu oluşmuştur. 11. yy.'ın sonundan 19. yy.'ın sonlarına değin yaklaşık 800-900 yıl aynı coğrafyada beraber yaşamayı tecrübe eden Ermeni ve Türkler; kültür, sanat, mimari, edebiyat, dil ve diğer konularda etkileşimde bulunmuş,¹ bu süreçte Ermeniler, 'Millet-i Sadıka' namıyla Osmanlı toplumunda sadece bir etnisite değil, aynı zamanda güvenilir bir müttefik unsur olmuşlardır. Bu bağlamda, Anadolu Ermenileri ile Türkler arasındaki yakın ilişkiler, birlikte yaşama kültürünün halen devam ettirilmesi gibi faktörler, iki toplumun birbirini yakinen tanıma ihtiyacının önemini ortaya koymaktadır. Bu çalışma kapsamında: yüzyıllardır aynı coğrafyayı paylaştığımız Ermenilerin, kültürlerinin ve milli kimliklerinin önemli bir parçasını teşkil eden dinî referansları incelenecektir.

Din ve etnisite birliğinin özgün örneğini oluşturan Ermenilerin, ulusal bir kilise hüviyetini meydana getirmelerinde ve milli kimliklerinin şekillenmesinde dinî arka plan önemlidir. Bu çalışmada, Ermeni kimliğine yön veren temel unsurlardan olan din unsuru, bütüncül bir bakış açısıyla ele alınmış; geçmişten günümüze inançlarındaki değişim ve dönüşümler etrafında Ermenilerin dinsel yönelimleri araştırılmıştır.

Araştırmada, Apostolik Ermenilerin tarihî süreç içerisinde değerlendirilmesi ve günümüz Türkiye'sinde yaşayan Ermenilerin dinî perspektifleri, temel inanç unsurları, dinî ayinleri ve ibadet uygulamaları ile diğer mezheplerden farkının bilimsel kriterler dikkate alınarak objektif bir biçimde incelenmesi hedeflenmiştir.

¹ Kemalettin Kuzucu, "Türk-Ermeni Kültür İlişkileri", *Marmara Üniversitesi*, (2019), <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/turk-ermeni-kultur-iliskileri/>

B) Konunun Kapsamı ve Metodu

Araştırmada nitel yöntem takip edilmiş; konuya hazırlık öncesinde tez, makale ve kitaplar taranarak gerekli işlemler yapılmış, konuya yakınlığı ile ilgili olduğunu düşündüğümüz ve halihazırda yayın hayatına devam eden Agos gazetesinin Ermenileri konu alan dinî içerikli haberleri gazete arşiv taramasıyla tasniflenip bu haberlerin araştırma ile ilgili kısımlarından zaman zaman istifade edilmiştir.

Ermeni Apostolik Kilisesi'nin inanç unsurları ve ibadetleri, tezin kapsamı içinde tutulmuş; günümüz Türkiye Ermenileri içinde varlığını devam ettiren 'Katolik Ermeniler' ve 'Protestan Ermeniler' tezin sınırlılıkları, çalışmanın verimli olmasının gereği göz önüne alınarak araştırmanın kapsamı dışında bırakılmıştır.

Araştırmanın ana kaynaklarını oluşturan kitaplar; Kutsal Kitap ve Ermenileri konu alan kaynaklar olup, antik Ermeni tarihi ve Ermeni paganizmi ile ilgili konular için ise daha ziyade Ermeni araştırmacıların bilgilerinden yararlanılmıştır. Günümüz Apostolik Ermenileri, Türkiye Ermeni cemaatinin çoğunluğunu oluşturur. Araştırmada Ermeni Apostolik Kilisesi'nin, Katolik ve Ortodoksluk mezhebinden farklı mahiyetleriyle ilgili yer yer bilgiler verilerek karşılaştırmalar yapılmış ancak kapsamlı detaylandırma yoluna gidilmemiştir. Bu bağlamda araştırmamız, "Hıristiyanlık Öncesinden Günümüze Ermenilerde Dinî Hayat ve Türkiye Apostolik Ermenileri" olarak belirlenmiştir.

Tezimizde Ermeni Kilisesi ve Ermeniler hakkında genel bir bilgi verilmiş, Ermenilerin tarihî arka planlarıyla birlikte antik dönem inançları incelenmiş, Apostolik Ermenilerin temel inanç ve ibadet boyutları, ayinleri (sakramentleri), kültürleriyle iç içe geçmiş olan bayram ve yortuları, kilise hiyerarşisi, hakkında bilgilendirmeler yapılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİHÎ GELİŞİMİYLE HİRİSTİYANLIK

İnsanlık tarihini dinler tarihi bağlamında ele almak mümkündür. Dinler, tarih boyunca sosyal hayatın en derin katmanlarına kadar nüfuz etmiş, hayata yön veren önemli bir unsur olagelmiştir. İlk insan ilk peygamber ve din kurucusu Hz. Adem'den yaşadığımız yüzyıla kadar etkin rollerini sürdürmüşlerdir.

Din; yaşanan, içselleştirilen, uygulama boyutu olan emredici, hükmedici bütünsel bir sistem olarak hem dünya hem öte dünya boyutuyla insanı adeta kuşatır. Bu yönüyle insanı, içinde bulunduğu dünya hayatını yaşanılır kılan kurallar bütünüyle ve ölüm ötesi ahiret hayatının varlığına dair bilgilerle yönlendiren bir olgudur.

Ortadoğu coğrafyası; kadim, tek tanrılı yaşayan dünya dinlerinden Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet'in ortaya çıktığı merkezî yer olarak önemli bir konumdadır. Burada teşekkül eden dinler, tanrı düşünceleri, yapıları, yayıldıkları alanlar, kurucuları ve diğer özellikleri dikkate alınarak sınıflandırılırlar.² Günümüzde iki milyarı aşan inanarıyla dünyanın en yaygın dini olan Hıristiyanlık ise yine bu coğrafyada, MS 1. yüzyılda Roma İmparatorluğu'nun hüküm sürdüğü bir zamanda ortaya çıkmış ve varlığını devam ettirmiştir.³

A) İLK DÖNEM HİRİSTİYANLIK

Hıristiyanlığın kutsal kitabı İncillerde bizzat Hıristiyan kelimesi yer almamakla birlikte, ilk kez Antakya civarında Pavlus'un İsa'yla ilgili görüşlerine uyanlar için "Mesihçi" anlamında kullanılan Hıristiyan kelimesinin, köken itibarıyla Yunanca christos (yağlanmış)'tan geldiği, Mesih'e bağlı olmayı ifade ettiği, Kral David'in (Hz. Davud) yağlanarak yani mesholunarak tahta çıkması sebebiyle bu adlandırmaya yol

² Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Ankara, Vadi Yayınları, 1998, s. 96.

³ Şinasi Gündüz (ed.), *Yaşayan Dünya Dinleri*, 3. b., Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010, s. 77.

açtığı kabul edilir.⁴ Hıristiyanlara yönelik “Mesihçiler” nitelemesinin ilk kez Antakya’da putperest asıllı yeni cemaat için kullanıldığı ifade edilmektedir.⁵

Günümüz Hıristiyanlığının sistemleşme sürecinde Yahudi, Yunan, Roma ve diğer dinsel düşünce akımlarından önemli oranda etkilendiği bilinmektedir.⁶ Bu süreçte, Helenizm Hıristiyanlığa farklı unsurların girmesine zemin hazırlamış, Roma inançları içerisindeki pagan-putperest unsurların bazıları da zaman içerisinde dine dahil olmuştur. İsa’dan sonra Hıristiyanlar arasında etkin rol oynayan Pavlus, teolojisinin temel dinamikleri olan “Mesih doktrini, kefarete düşüncesi, yaklaşan zaman, haç”⁷ gibi konuları sıklıkla işleyerek yeni bir din anlayışı zemini hazırladı. İsa sonrası Yahudiler arasında yeni bir inanç dili geliştirmek ve bağlılarını artırmak gayesinde olan Hıristiyanlık ve Havariler, Pavlus’un önderliğinde “ilk misyonerlik seyahatine”⁸ çıkarak, bu süreçte bir taraftan da Roma İmparatorluğu’nun hakim olduğu coğrafyada var olma mücadelesi vermiş ve Roma idarecilerininin takibatını aşmaya çalışmıştır.

Roma, Hıristiyan unsurlara karşı tutumunda başlangıçta oldukça sert politikalar izlemiş, Hıristiyan inanç mensupları kanlı olaylarla bastırılmaya çalışılmış, baskı ve zulümlere maruz kalmıştır. Hıristiyanlığın doğuş ve gelişme devrinde, İmparatorlar Neron, Titus, Decius, Diocletian dönemleri; Hıristiyanlara yönelik baskıların olduğu, Hıristiyanların şiddetli zulümlere maruz kaldığı kanlı dönemler olarak bilinir.⁹

Roma’nın Hıristiyan cemaate karşı bu baskıcı tutumu İmparator Konstantin döneminde yerini müsamaha ve kabule bıraktı. Hıristiyanlık, Roma İmparatoru Konstantin’in imparatorluğu döneminde yayınlanan “Milan Fermanı” ile (M.313), Roma İmparatorluğu’nda serbestiyet kazanan bir din seviyesine kavuşmuştu.¹⁰ Roma idaresi altında yaşayan Hıristiyanlar bu tarihten itibaren serbest olarak dinlerini yaşamaya başladılar. Cemaate katılımın artması ile Hıristiyanlığın halkası genişlemiş,

⁴ Günay Tümer, “Din (I. Genel Olarak Din)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1994, c. 9, s. 319; Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 169.

⁵ Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar Ve Düşünceler Tarihi: Gotama Budha’dan Hıristiyanlığın Doğuşuna*, (çev:Ali Berktaş), c. 2, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2003, s. 393.

⁶ Gündüz (ed.), *Yaşayan Dünya Dinleri*, s. 89.

⁷ Şinasi Gündüz, *Pavlus Hıristiyanlığın Mimarı*, 4. b., Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2014, s. 45.

⁸ Fuat Aydın, *Pavlus Hıristiyanlığına Giriş*, Ankara, Eskiyeeni Yayınları, 2011, s. 96.

⁹ Kürşat Demirci, “Hıristiyanlık (II. Tarih)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1998, c. 17, s. 332.

¹⁰ Mehmet Aydın, *Hıristiyan Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, s. 22.

buna paralel mevcut Hıristiyanlar arasında çeşitli görüş ayrılıkları açığa çıkmıştır. İhtilafların önünü almak için İmparator Konstantin'in davetiyle M. 325'de İznik'te toplanan konsil ile Hıristiyan cemaatlerinin inancının temeli oluşturacak olan Teslis dogması resmen ortaya konmuştur.¹¹

Roma İmparatorluğu'nun Hıristiyanlara karşı korumacı tutumu İmparator Konstantin sonrası dönemde de devam etmiş "395 yılında Theodosius, Hıristiyanlık dışındaki tüm inançları yasaklayarak Hıristiyanlığı Roma'nın tek resmi dini haline getirmiştir."¹² Roma İmparatorluğu'nun resmi dini olması sonrası geniş bir coğrafyada kendine yaşam hakkı tanınan Hıristiyanlık, uzun yıllar gizli örgütlenmelerle sürdürdüğü kilise yapılanmasını genişletmiş, inanç halkasına kattığı yeni inanlılarla her geçen gün nüfuzunu arttırmıştır.

B) HIRİSTİYANLIKTA YAŞANAN BÖLÜNMELELER

Roma İmparatoru Konstantin'in 313 yılında yayınladığı Milan Fermanı ile Hıristiyanlığın elde ettiği propaganda ve yayılma imkânından sonra, üç yüzyıldan fazla gizli örgütlenmelerle faaliyette olan Hıristiyan düşünce grupları ve cemaatleri, yasal alana çıkarken, Hıristiyanlar, kendi aralarında ciddi şekilde dinî fikir ayrılıklarına düşmüşlerdir.¹³ Heretik unsur olarak görülen ana akım dışında kalan birçok dinî grup bu dönemde çeşitli takibatlara uğramış ve var olma mücadelesi sergilemiştir.

Roma İmparatorluğu'nun tek resmî dini olması sonrası Katolik inanç diğer unsurlar karşısında gücünü büyük ölçüde artırmıştır. Artık bağlılarının nazarında Roma Katolik Kilisesi, onu diğer Hıristiyan kiliselerden ayıran, kendine has özellikleriyle öne çıkmaktadır.¹⁴ Bu bağlamda, "Mesih'in biricik Kilisesinin tek, kutsal, katolik (evrensel)

¹¹ Şaban Kuzgun, *Dört İncil Farklılıkları ve Çelişkileri: Yazılması Derlenmesi Muhtevası*, 3. b., İstanbul, Fazilet Neşriyat, 2008, s. 121; Mehmet Aydın, *Müslümanların Hıristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler Ve Tartışma Konuları*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998, s. 95.

¹² Gündüz (ed.), *Yaşayan Dünya Dinleri*, s. 90.

¹³ Mehmet Aydın, "I. Ve II. İznik Konsillerinin Hıristiyanlık Açısından Önemi", *Uluslararası İznik Sempozyumu*, 2005, s. 33.

¹⁴ Celal Türer-Hakan Olgun (ed.), *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni: Antikçağ Yunan & Ortaçağ Düşüncesi*, c. 2, İstanbul, İnsan Yayınları, 2015, s. 601.

ve havarisel”¹⁵ oluşu resmiyet kazanmış Katolikliğin bu temel hatları iman akidesi haline gelmiştir.

Roma İmparatorluğu zayıflayıp doğu ve batı olarak ikiye ayrılınca, Roma Piskoposu ayrıcalıklı bir konuma yükselmiş, Bizans Patrikliği ise Roma’ya karşı Doğu kiliselerini temsil etmeye başlamış¹⁶ ve Hıristiyan dünyanın liderliği konusunda bu iki merkez, yani Roma ve İstanbul Piskoposlukları birbiriyle rekabet eder hale gelmişti. Roma Kilisesi tüm dünya Hıristiyanlarının başı olarak Roma Piskoposluğunu görürken; İstanbul Kilisesi’ne göre ise, Hıristiyanlığın en eski merkezleri olan Kudüs, Antakya, Roma, İskenderiye ve İstanbul eşit yetkiye sahipti.¹⁷

5. ve 6. yüzyıllarda Hıristiyan dünyada yeni bir ayrılık rüzgarı esmiş ve İstanbul patrikliği tarafından yönetilmek istemeyen Nesturi, Ermeni, Yakubi kilisesi olarak bilinen Suriye, Etiyopya ve Koptik Kilisesi olarak da bilinen Mısır ve Hint kiliseleri diğer Hıristiyan kiliselerinden ayrılarak bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir.¹⁸

İstanbul Ortodoks Kilisesi ile Roma Katolik Kilisesi arasında 1054 yılına kadar uzaklaşma süreci yaşandı. 1054 tarihinde ise artık iki kilisenin bir araya gelmesini imkansız kılan ‘Aforozlaşmalar’ nedeniyle kesin olarak birbirinden ayrıldı. Doğu-Batı kiliseleri arasındaki bu bölünmeyi siyasal olaylar tetiklemekle birlikte, Hıristiyanlar arasında çeşitli dönemlerde yapılan konsillerde alınan kararların da ayrılığa etkisi olmuştur. Artık Roma Kilisesi evrenselliği temsil eden sıfatıyla, “gerek sayı ve gerek yayılma yönünden büyük dünya dinlerinden birini temsil eden”¹⁹ “Katolik”, İstanbul Kilisesi ise öze bağlı anlamında “Ortodoks” sıfatıyla anılır oldu. Bugün Katolik dünyanın dini başkenti olan Vatikan Kilise-Site Devleti, Latran antlaşması sonucu varılan bir kararla resmiyet kazanmış olup,²⁰ Katolik Kilise’nin hemen bütün inanç,

¹⁵ Dominik Pamir (çev.), *Katolik Kilisesi Din ve Ahlak İlkeleri*, İstanbul, Yaylacık Matbaacılık Ltd. Şti., 2000, s. 209.

¹⁶ Abdurrahman Küçük, Günay Tümer, Mehmet Alparslan Küçük, *Dinler Tarihi*, 4.b., Ankara, Berikan Yayınevi, 2012, s. 351.

¹⁷ Thomas Michel, *Hıristiyan Tanrıbilimine Giriş: Dinler Tarihine Katkı*, İstanbul, Ohan Basımevi, 1992, s. 104.

¹⁸ Gündüz (ed.), *Yaşayan Dünya Dinleri*, ss. 92-93.

¹⁹ Albert M. Besnard, Olivier Clement, Roger Mehl, *Hıristiyan İlahiyatı*, (çev. Mehmet Aydın), Konya, Arı Basımevi, 1983, s. 6.

²⁰ Halim Işık, *İlk Papa Aziz Patrus’tan Son Papa Ratzinger’e Papalık Tarihi*, İstanbul, Ozan Yayıncılık, 2006, s. 125.

kanun ve adetleri, Luther'in reformasyonu sonucu toplanan Trent Konsili'nin kararları sonucunda tespit edilmiştir.²¹

Batı Kilisesi'nden son büyük ayrılma, Almanya'da Martin Luther'in öncülüğünde XVI. yüzyılda reform hareketi sonucu başlayan, Hıristiyan ilahiyatçılarından Ulrich Zwingli ve John Calvin gibi isimlerce geliştirilen, Hıristiyanlığın teolojik ve ahlaki bir yorumunu kapsayan, buna paralel olarak ortaya çıkan kiliseler ve cemaatler topluluğu olarak Protestanlıkla olmuştur.²²

C) HIRİSTİYANLIKTA MEZHEPLER

İlk asırlardan itibaren meydana gelen dinî, siyasî ve milli ihtilaflar, Hıristiyanlar arasında bölünmelere, dolayısıyla da bazı Hıristiyan mezheplerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Hıristiyan mezhepleri Katolik, Ortodoks, Protestan olmak üzere üç temel başlıkta toplanabilir. Bu mezhepler ise zamanla daha alt cemaatlere ve mezheplere bölünmüştür.²³ Yukarıda kısaca bahsettiğimiz Katolik ve Protestanlıkla ilgili detaylandırma yapılması lüzumu görülmeyip, ana konuya bağlılığı dikkate alınarak Ortodoksluk ve Ayrılmış Doğu Kiliseleri incelenmiştir.

1) Ortodoksluk

“Ortodoks: ‘doğru görüş’ ve ‘doğru inanç’ anlamındadır.”²⁴ Ortodoksluk, büyük oranda Anadolu coğrafyasında gelişip yayılmaya başlamış ve özel karakterini daha çok üzerine temellendiği Grek kültürünün Hıristiyanlaştırılmasından almıştır.²⁵ Ortodoks Hıristiyanlığının merkezi ve 11. yüzyıldan beri temsilcisi durumundaki İstanbul Rum Ortodoks Kilisesi ise, 1054 bölünmesi sonucu teşekkül etmiştir.²⁶

Teolojik olarak Doğu ve Batı kiliseleri arasında görünürde en temel ayrım olan Filioque (Oğul) kavramı, 325 İznik Konsili kararlarında kabul edilerek Kutsal Ruh'un Baba'dan çıktığı inancı kabul edilmiş ve Ortodoks kilisesi bu iman akidesini

²¹ Annemarie Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, İstanbul, Kırkambar Yayınları, Eylül 1999, s. 195.

²² Jacques Waardenburg, “Protestanlık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2007, c. 34, s. 351.

²³ Mehmet Aydın, “Hıristiyanlık (V. Mâbed ve İbadet)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1998, c. 17, s. 353.

²⁴ Küçük, Tümer, Küçük, *Dinler Tarihi*, s. 408.

²⁵ Kürşat Demirci, “Ortodoksluk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2007, c. 33, s. 410.

²⁶ Aydın, *Hıristiyan Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık*, s. 120.

benimsemiştir. Katolik Kilisesinde ise zaman içerisinde; Rum Ortodoks Kilisesi'nden farklı olarak Kutsal Ruh'un kaynağının 'Baba' ve 'Oğul' olduğu inancı simgeleşmiştir.²⁷

Roma Katolik Kilisesi ile olan siyasî ve dinî çatışmalar 11. yüzyılda kendisini iyice açığa çıkarınca Kutsal Ruh'un kaynağı konusundaki tartışmalarda zirveye ulaşmıştır. Bu ayırım, iki kilisenin 1054 yılında birleşmeyecek şekilde kesin olarak bölünmesiyle sonuçlandı. Ortodokslar, ökümenik (evrensel) kabul ettikleri ilk yedi konsil kararlarını kabul edip, kilisenin inanç ve öğretilerini bu kararlara dayandırırılar.²⁸ Genellikle 'Doğu Ortodoks Kilisesi' olarak tanınan Ortodoks Kilisesi'nde Bizans, Ortodoksluğun merkezi konumuna yükselmiştir.²⁹ Kilise'nin başı İstanbul Fener Rum Patrikliği'dir.

Ortodoks Kiliselerde göze çarpan ikonlar, Ortodoksluğun ayırt edici diğer özelliğidir. İkon, Ortodoks iman ve pratiğinin görselleşmiş halidir. Manevi yönden bir kilise ibadetin ne kadar tamamlayıcı bir unsuru ise, ikon da bir Ortodoks için o kadar vazgeçilmezdir.³⁰ İkon; İsa Mesih'in, Meryem'in veya herhangi bir Hıristiyan azizin sembolleştirilerek yapılmış olduğu resimler ya da mozaik, fildişi veya başka herhangi bir materyal üzerine işlenmiş olan kabartmalara verilen addır.³¹

Ortodokslar, bu ikonlara geniş yer verir ve saygı gösterir.³² "Kutsal'ın oradaki varlığı demek olan ikonlar, inananları "doğrudan" kutsal ile karşı karşıya getirmektedir. Böylece Bizanslıların ikonları, inananların Tanrı'ya ulaşmak için doğrudan ilişkiye geçtikleri, tanrı ile insan arasında bir 'aracılık' rolü üstlenen sanat objeleri olarak da tam bir işlev üstlenmiş olurlar."³³

Kiliselerde Hıristiyan azizlerin resimlerinin tasvirlerinin yer alıp almaması hususu erken dönemlerden itibaren tartışma konusu olmuştur. Bu tartışmalar Bizans Kilisesi bünyesinde daha belirgin bir şekilde kendini gösteren "İkonoklast"e denilen

²⁷ Kürşat Demirci, *Bir Hıristiyan Mezhebi Olarak Ortodoksluğun Teolojisi*, İstanbul, Ayışığı Kitapları, 2016, s. 22.

²⁸ Gündüz (ed.), *Yaşayan Dünya Dinleri*, s. 111.

²⁹ Küçük, Tümer, *Küçük, Dinler Tarihi*, s. 408.

³⁰ Demirci, *Bir Hıristiyan Mezhebi Olarak Ortodoksluğun Teolojisi*, s. 57.

³¹ Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 185.

³² Küçük, Tümer, *Küçük, Dinler Tarihi*, s. 409.

³³ Engin Akyürek, *Sanatın Ortaçağı: Türk, Bizans Ve Batı Sanatı Üzerine Yazılar*, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 1997, s. 78.

kavgaya dönüşerek, bir yanda tasvir kırıcılar da denilen “İkonoklast”lar, diğer yanda da tasvir yanlıları adıyla bilinen “İkonodoules”lar olmak üzere, ikon konusu dönemin sıcak tartışmalarına sebep olmuş, bunun sonucu olarak da Bizans kilisesiyle Batı kilisesi arasındaki var olan gerilim derinleşmiştir.³⁴ Yaklaşık bir yüzyıl süren ikonoklast gerilim tasvir yanlılarının zaferiyle sonuçlandı ve “Tasvirler Kültü”, imparatorluk kararnamesiyle 843’de onaylandı.³⁵

Ortodoks Kilisesi, Katolik Kilisesi’nde kabul gören ve kilise sırları olarak da adlandırılan, Vaftiz, Evharistiya, Konfirmasyon, Evlenme, Tövbe, Rahip Takdisi, Son Yağlama sakramentlerini kabul etmektedir.³⁶ Ortodoksluğu diğer mezheplerden ayıran temel nitelikler vardır: Ruhani Başkanları Patriktir, Papa’nın üstünlüğü ve yanılmazlığı reddedilir, evli olan kişi papaz olabilir fakat papaz olanların evlenmesi kabul edilmez, Keşişler, Piskoposlar ve Patrikler evlenemez, ilk Yedi Konsil kararları kabul edilirken, Meryem’in Göğe Yükselişi ve Günahsızlığı reddedilir, kiliseler birbirinden bağımsız, milli ve özerktirler.³⁷

2) Ayrılmış Doğu Kiliseleri

Ayrılmış Doğu Kiliselerinin bağımsız kiliseler olarak ortaya çıkışı inanç konuları ekseninde yaşanan görüş ayrılıklarıyla kendini ilk kez göstermiş, yaşanan Kristolojik tartışmalar ve bu tartışmalar bağlamında düzenlenen konsillerle varılan süreçte 5. ve 6. yüzyıllarda Süryani Hıristiyanlığı, Yunan ve Latin Hıristiyanlığından ayrılmıştır.³⁸ Bu ilk özerklik hareketi sonrasında Doğu Hıristiyanlığı İsa’nın tabiatı ile ilgili olarak monofizit ve diyofizit mezhepleşme sürecine doğru yol almıştır.

Diyofizitlik, Hıristiyanlıkta İsa’nın şahsında hem tanrısal hem de insansal melekelerin bir arada bulunduğunu ve bu tabiatların birbiriyle birleşmez, ayrılmaz ve karışmaz bir şekilde mevcut olduğunu savunan kristolojik akıma denir.³⁹ Günümüzde Ayrılmış Doğu Kiliseleri arasında diyofizit görüşü benimseyen kilise, Nestorius’un

³⁴ Mehmet Aydın, “Bizans Kiliselerinde İkonoklast (Tasvir Kırıcı) Hareketin Kökenleri”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fak. Der.*, Konya, 2002, ss. 6-7.

³⁵ Aydın, “Bizans Kiliselerinde İkonoklast (Tasvir Kırıcı) Hareketin Kökenleri”, ss. 10-11.

³⁶ Aydın, *Hıristiyan Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık*, s. 124.

³⁷ Küçük, Tümer, Küçük, *Dinler Tarihi*, ss. 409-410.

³⁸ Gündüz (ed.), *Yaşayan Dünya Dinleri*, s. 133.

³⁹ Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 98.

Kilisesi'dir.⁴⁰ Monofizitlik ya da Monofizitizm ise, İsa'da ilahî ve beşeri olmak üzere iki farklı tabiatın var olduğu, ancak İsa'nın insani doğasının ilahlık unsurunun içinde eridiği ve İsa'da sadece tanrısal unsurun kaldığı inancını benimser.⁴¹

431 Efes Konsili'nde alınan kararlar İsa'da insani ve ilahî iki tabiatın ayrı olarak varlığı resmen kabul edilmiş, ikinci kararda ise, Meryem'in, "Allah Annesi" olarak Theotokos sıfatına sahip olduğu görüşü benimsenmiştir.⁴² Ancak 451 Kadıköy Konsili'nde monofizit inanç reddedilerek İsa'da insan ve Tanrı olarak iki farklı özelliğin bulunduğu benimsenmiş; bunun üzerine monofizit görüşü takip eden Süryaniler, Kıptiler ve Ermeniler ana cemaatten ayrılmışlardır.⁴³ Ayrılmış Doğu Kiliseleri altı bağımsız kiliseden oluşmaktadır. Bunlardan Nesturi Kilisesi diyofizit inancı benimser ve sadece ilk iki konsili kabul eder. Monofizit olan diğer özerk kiliseler ise Ermeni, Süryani, Habeş ve Kıpti kiliseleridir.⁴⁴

a) Nesturi Kilisesi

Nesturi mezhebi adını Nestorius'tan alır. Nestorius 428-431 yılları arasında İstanbul Patriği olarak görev yapmıştır. İsa'nın insanî doğası ile tanrısal doğasının birbirinden ayrı olduğu görüşünü benimseyen Nestorius, kaynaklarda diyofizit akidenin en önemli savunucularından kabul edilir.

Meryem'in "Tanrı'nın Annesi" (Theotokos) olma sıfatını reddeden Nestorius, Meryem Ana'nın sadece insan olan İsa'yı doğurduğunu, bunun için de, "Allah doğuran" (Theotokos) ismini almasının kabul edilemeyeceğini savunmuştur.⁴⁵ 431 Efes Konsili kararlarında aforoz edilen Nestorius ve taraftarları Anadolu ve Suriye'de yoğun takibata maruz kalmıştır. Bizans yönetimince uygulanan bu baskı ortamı neticesinde Nesturi Kilisesi zamanla Batı Hıristiyanlığından koptu. Doğuya yönelen Nesturiler; Nusaybin, İran, Bağdat, Hindistan, Doğu Asya'ya kadar yayılım gösterdiler. Bu süreçte patriklik

⁴⁰ Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, s. 266.

⁴¹ Mehmet Aydın, "Hıristiyanlık (IV. Hıristiyan İnançları)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1998, c. 17, s. 347.

⁴² Mehmet Aydın, "I. İznik (M.S.325) Ve Efes (M.S. 431) Konsilleri Doğrultusunda Hıristiyanlık'ta Hz. Meryem Kültü'nün Gelişimi", *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, 2015, sy. 20, s. 10.

⁴³ Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 266.

⁴⁴ Gündüz (ed.), *Yaşayan Dünya Dinleri*, s. 134.

⁴⁵ Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, s. 266.

makamı birçok kez yer değiştirdi. Günümüzde Doğu Asur Patrikhanesi Chicago'da bulunmaktadır.⁴⁶

b) Monofizit Kiliseler

b.1) Süryani Kilisesi

Süryani Ortodoks Kilisesi ya da günümüzde Antakya Kadim Süryani Ortodoks Kilisesi olarak adlandırılan Yakubiler, kiliselerini havarilerden Aziz Petrus'un kurduğunu ifade ederler.⁴⁷ Süryaniler, kendilerini ilk Hıristiyan ve en eski "Ortodoks Cemaat" olarak tanımlarlar.⁴⁸ 451 Kadıköy Konsili'nden sonra Doğu Ortodoks Kilisesi'nden ayrılmış olan Yakubiler, Monofizit görüşü benimsemişlerdir.⁴⁹

Süryani Kilisesi'nde "ma'mudiso" (sır, sakrament) adı verilen inanılması ve yerine getirilmesi gereken yedi şart vardır. Bunlar vaftiz, morun yağı, komünyon, günah itirafı, hasta yağlanması, ruhban takdisi ve evlilik.⁵⁰ "Süryaniler, sakramentleri arasında secdeli namaz olan tek kilisedir."⁵¹ Süryanilerde ibadet, günde yedi kez Doğu'ya dönülerek yapılır. Ruhban sınıfının oluşumunda üç kademeli bir hiyerarşi vardır: Episkoposluk, Horepiskoposluk ve Diakonluk.⁵² Süryaniler, İznik (325), İstanbul (381), Efes (431) Konsillerini ve bu konsillerde alınan kararları kabul ederken, Kadıköy (451) Konsili'ni reddederler.⁵³

b.2) Kıpti Ortodoks Kilisesi

Kıpti Ortodoks Kilisesi, Mısır'ın en büyük Hıristiyan kilisesinin literatürdeki adıdır. 451 Kadıköy Konsili kararlarını tanımayarak Doğu Ortodoksluğundan ayrılan ve monofizit görüşü benimseyen kiliselerden biridir. Havarî Markos'un kiliseyi kurduğuna inanılır.

Kıpti Kilisesi vaftiz, evharistiya, günah itirafı, rahip takdisi, nikah ve son yağlama olarak yedi sakramenti kabul etmektedir. İbadetlerinde zahitlik ön planda olan

⁴⁶ Canan Seyfeli, *İstanbul Ermeni Patrikliği*, 2.b., Ankara, Aziz Andaç Yayınları, 2005, ss. 19-20.

⁴⁷ Gündüz (ed.), *Yaşayan Dünya Dinleri*, s. 136.

⁴⁸ Küçük, Tümer, Küçük, *Dinler Tarihi*, s. 398.

⁴⁹ Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 349.

⁵⁰ Mehmet Çelik, "Süryâniler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2010, c. 38, s. 178.

⁵¹ Seyfeli, *İstanbul Ermeni Patrikliği*, s. 21.

⁵² Gündüz (ed.), *Yaşayan Dünya Dinleri*, s. 138.

⁵³ Gündüz (ed.), *Yaşayan Dünya Dinleri*, s. 137.

Kıpti Ortodoks Kilisesi bağımsız bir patrikliğe sahip olup, Patriklik merkezi Kahire'dedir.⁵⁴ İnanç esasları açısından İznik Kredosu'na bağlı olan Kıptilerin, ayin dili Arapça olup, 7 Ocak tarihinde de Noel kutlamaları olur.⁵⁵

b.3) Habeş (Etiyopya) Ortodoks Kilisesi

Habeş (Etiyopya) Ortodoks Kilisesi 451 yılında toplanan Kadıköy Konsili kararlarını tanımayarak Hıristiyan Kilisesinin ana gövdesinden ayrılan monofizit görüşü benimseyen kiliselerden biridir. Geleneksel kanaata göre Mısır Kıpti Kilisesine bağlı olarak gelişen Habeş Kilisesi, MS 4. yy'da Tyreli Frumentius ve Edesius isimli iki kardeş esir tarafından Habeşistan'da Hıristiyanlığın yayılarak kısa sürede bölgeyi etkisi altına alması sonucu ortaya çıkmıştır.⁵⁶ Daha sonra ise, bu kilisenin bünyesinden ayrılarak 1959 yılında kendi bağımsız patrikliğini oluşturmuştur.⁵⁷

Habeş (Etiyopya) Ortodoks Kilisesi'nin diğer monofizit Ayrılmış Doğu Kiliseleri'nden en önemli farkları, Yahudilikte olduğu gibi sünnet, koşer kuralları ve cumartesi yani Şabat uygulamasını devam ettirerek, Eski Ahit şartlarının bir kısmını sürdürmekte oluşlarıdır.⁵⁸ 1950'ye kadar kısmen Kıpti Kilisesine tabi olan ve 16 milyon üyesi bulunan Habeş Kilisesi'nin idaresini Abuna denilen Patrik yürütmektedir. Etiyopya Kilisesi'nin bugünkü merkezi Etiyopya'nın başkenti Addis Ababa'da bulunan Etiyopya Katedrali'dir.⁵⁹

b.4) Ermeni Kilisesi

Ermeni Kilisesi, monofizit görüşü benimseyen ve 451 Kadıköy Konsili sonrası ana kilise bünyesinden ayrılan diğer bir kilise oluşumudur. Ermeniler, Hıristiyanlığın yayıldığı ilk yıllarda, "Thade" (Thadeus:35-43) ile "Barthelemy" (Bartholemeus: 46-60) tarafından Hıristiyanlıkla tanıştırıldıklarına, 301 senesinde de Part asıllı Aziz Gregor'un liderliğinde toptan Hıristiyanlığı kabul ederek aydınlatıldıklarına ve kendilerinin devlet

⁵⁴ Seyfeli, *İstanbul Ermeni Patrikliği*, s. 22.

⁵⁵ Gündüz (ed.), *Yaşayan Dünya Dinleri*, ss. 138-139.

⁵⁶ Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 150.

⁵⁷ Gündüz (ed.), *Yaşayan Dünya Dinleri*, s. 139.

⁵⁸ Gündüz (ed.), *Yaşayan Dünya Dinleri*, s. 139.

⁵⁹ Seyfeli, *İstanbul Ermeni Patrikliği*, s. 23; Gündüz (ed.), *Yaşayan Dünya Dinleri*, s. 140.

nezninde Hıristiyanlığı kabul eden ilk topluluk olduklarına, dolayısıyla “Apostolik” yani Havarisel bir kilise özelliği taşıdıklarına inanırlar.⁶⁰

Hıristiyanlıkla tanışmadan önce putperest pagan inancının yaygın olduğu bir toplum olan Ermeniler, Hıristiyanlığın devlet dini olarak benimsenmesinden sonra inançlarında büyük bir değişime giderek eski adet ve inanç şekillerini yeniden organize edip Hıristiyanlığın uygun gördüğü şekilde yaşamaya başlamışlardır. Yeni dinle birlikte yukarıdan aşağıya doğru toplumun tüm katmanlarına nüfuz eden bir dönüşüm ve yeniden yapılandırma yaşanan Ermenilerde bu değişimin içselleştirilmesi hemen gerçekleşmemiş ve uzun yıllar eski alışkanlık ve inançlarını terk etmekte zorlanmışlardır. Hıristiyanlık, ilk iş olarak pagan putperest inançları adetleri toptan reddetmiş ancak, onların yerine yenilerini koyup eski-yeni inançları yeniden yorumlayarak onları dini bir anlama kavuşturmuş ve toplumun adetleriyle örtüşen daha ulaşılabilir bir din anlayışı meydana getirmiştir.

Hıristiyanlık, tarihi süreçte yasaklanan ve takibata uğratılan bir din olmaktan çıkıp Roma, Bizans gibi dönemin en güçlü imparatorluklarının kabul ettiği bir din olunca, bu dinin bağlıları daha özgür bir ortamda inançlarını yaşamaya başladılar. Özgürlük ortamı, gizlide olan alenen tartışılmayan dini problematiklerin gün yüzüne çıkıp mezhepsel olarak taraftarlaşmanın ve fikirsel ayrılıkların da önünün açılmasına zemin hazırlamıştır.

Hıristiyanlıkta, gerek dinî metinlerin açıklanmasından kaynaklanan problemler sebebiyle, gerekse uzun yıllar kamusal olarak değil de gizli saklı yürütülmeye çalışılan dinî faaliyetlerin, özgürlük ortamının sağlanmasıyla birlikte gün yüzüne çıkmasıyla; farklı coğrafyalarda farklı din anlayışlarının oluşturduğu ayrılıkçı ortamı bir arada tutmak için konsiller, yani yüksek rütbeli din adamlarının katıldığı genel toplantılar yapılmıştır. Bu genel (ökümenik) konsillerin ilki 325 yılında İznik, ikincisi 381 yılında İstanbul, üçüncüsü ise 431 yılında Efes şehrinde toplanmıştır.⁶¹

İlk üç konsil kararlarını kabul eden ve ana cemaatten ayrılmayan Ermeniler, 451 yılında yapılan Kadıköy (Kalkedon) Konsili kararlarına karşı ise olumsuz tavır alarak

⁶⁰ Küçük, Tümer, Küçük, *Dinler Tarihi*, s. 401.

⁶¹ Mehmet Aydın, “Konsillerin Hıristiyanlıktaki Yeri Ve Önemi”, *Dinler Tarihi Derneği Yayınları/3, Dinler Tarihi Araştırmaları - III (Sempozyum, 09-10 Haziran 2001)*, Ankara, 2002, s. 117.

İsa'nın tabiatında, insani ve ilahî tabiatın birleştiği görüşünü benimsemiş ve Monofizitliğin temsilcisi olmuştur. Apostolik Ermeni Kilisesi, Kadıköy Konsili'nden sonra, Roma-Bizans Kilisesi'nden ayrılmış, kendi inanç anlayış ve ayin usüllerini yerleştirmiştir.⁶² Buna göre Ermeni kilisesinin en belirgin özelliklerinden birkaçı şöyle sıralanabilir:

- 1) Ermeni Kilisesi milli bir kilisedir, kilise ile millet bütünlüğü bulunur.
- 2) Ruhani başkanları Eçmiadzin'de bulunan "Katolikos"tur.
- 3) Apostolik Ermeni Kilisesi ökümenik ilk üç konsil kararlarını benimser, diğer konsilleri reddeder. "İznik Kredosu" kabul edilir.
- 4) İsa'da tek tabiatı kabul eder, monofizittir.
- 5) Papanın yanılmazlığı ilkesi kabul edilmez, kilisenin günahları bağışlama yetkisi reddedilir.
- 6) Altı sakrament kabul edilir, son yağlama sakramenti kabul edilmez.
- 7) Ekmek şarap ayini olarak bilinen Evharistiya'da ekmeğe maya, şaraba su katılmaz.
- 8) Vaftiz, çocuklara tam suya daldırma şeklinde yapılır. Vaftizle birlikte Güçlendirme ve Evharistiya ayini arka arkaya yapılır.
- 9) Büyük günahların itirafını kabul eden kilise, günah itirafının hemen yapılmasının gerekliliğine inanmaz. Papazların günah itirafına katılımları ve yetkileri olduğu kabul edilmeyip, Tövbe ve günah itirafını ise sakrament olarak alırlar.
- 10) A'raf kabul edilmez.
- 11) Hayvan kurbanı, kanlı kurban vardır.
- 12) Zina dışında boşanma kabul edilmez.
- 13) Ermeniler, İsa, Meryem ve azizlerle ilgili ikonların eski putperest inancıyla bağlantısı olabileceğinden hareketle kutsal şeyleri evlerine almazlar.⁶³

⁶² Abdurrahman Küçük, "Gregoryen Hıristiyanlığı Üzerine", *Dinler Tarihi Derneği Yayınları/1, Dinler Tarihi Araştırmaları-1 (Sempozyum: 08-09 Kasım 1996)*, Ankara, 1998, ss. 276-277.

⁶³ Küçük, Tümer, Küçük, *Dinler Tarihi*, ss. 403-405.

İKİNCİ BÖLÜM

ERMENİLERİN HİRİSTİYANLIK ÖNCESİ İNANÇ ÖZELLİKLERİ

Hıristiyanlık öncesinde, Ermeni halkının kökenlerinin nereden geldiği ve ataları ile ilgili pek çok destan kaleme alındı. “Hayk ve Bel” destanı, Ermenilerin Yaratılış Destanı’nın önemli bir kısmını oluşturmaktadır.”⁶⁴ Ermeni Yaratılış Destanı’ndan hareketle Ermeni halkına ‘Hay’, Ermeni ülkesine ‘Hayk, Hayastan’ (Ermenistan), yaygın kullanım olarak da, Hayk’ın soyundan Aram’ın ismi ile Ermenistan’a ‘Armenia’ ve Ermenilere ‘Arman’ denilmeye başlandı.

Sümer kaynaklarında ‘Aratta’ ülkesinin adı “İlahi Kutsal Yasalar Ülkesi” ve “Ölümsüzler Ülkesi” olarak geçerken, Mezopotamya’nın Gılgamış Destanı’nda ise ondan, “Tanrılar Takımyıldızı” olarak bahsedilir. Ermenilerin yaratılışı ile ilgili olarak Yunan, İbrani, Gürcü ve Arapça kaynaklarında da kaleme alınmış farklı efsaneler vardır.⁶⁵ Görüldüğü gibi modern Ermeni tarihi, birçok mitolojik öğeyle iç içe katılmış, buna ek olarak Ermenilerin Hıristiyanlığı kabulü sonrasında mitolojik olaylar dinî referanslarla birleşmiş ve anlamlandırılmıştır.

Ermeni milletini tanımlayan iki farklı isim öne çıkmaktadır: Ermeniler soylarını Nuh’un oğlu Yafes’e dayandırıp kendilerini ‘Hayk’ olarak adlandırırken (bu onların ilk hükümdarlarının ismidir); diğer milletler ise onlara Ermeni krallarından biri olan

⁶⁴ Artak Movsisyan, *Ermenistan Tarihi: Özet Kitap*, (çev. Marta Minasyan), Yerevan, Yerevan Devlet Üniversitesi Yayınları, 2017, s. 8. İncil’in ilk bölümü Tekvin’e göre, tüm uluslar Nuh’un üç oğlu Yafes, Ham ve Sam’dan geldiler. Bu şartlar altında, Hıristiyanlık öncesi “Ermenilerin Yaratılış Destanı” İncil’in referanslarına ayarlandı. Yeni bir destan yaratıldı. Bu destana göre Hayk Nuh’un oğullarından Habet’in (Yafes) soyundan geliyordu ve Torgom’un oğluydu(...) Bu nedenle Ermeni ortaçağ yazılı kaynaklarında Ermenilere Habetten-doğan (Habetatsin), Torgomdan-doğan (Torgomatsin) ve “Torgomyan ulusu” isimleri verilmiştir(...) “Hayk ve Bel” destanı, Ermenilerin Yaratılış Destanının önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Bu efsanede Antik Mezopotamya ve Ermeni Yüksek Platosunda süren çatışmalar anlatılmıştır. Geleneğe göre, Hayk, kötü Bele karşı gelip onu yendiği günden bu yana, gerçek Ermeni Takvimi kullanılmaya başlandı. Movsisyan, *Ermenistan Tarihi: Özet Kitap*, s. 8.

⁶⁵ Movsisyan, *Ermenistan Tarihi: Özet Kitap*, ss. 9-11-12.

Aram'ın adına ithafen 'Armenian' ismini verirler.⁶⁶ Ermeni mitolojisine göre Ermenilerin soyu, Hz. Nuh Peygamber'in oğlu Hapet (Yafes) dolayısıyla Nuh peygambere dayanmaktadır. Ermeniler'e adını veren Hayk ise Nuh peygamberin soyundan Torkom'un oğludur ve onları birleştirerek millet olarak tarih sahnesine çıkaran ve ilk hükümdarı olan şahıstır.⁶⁷ Kutsal kitapta yer alan Büyük Tufan hadisesinde, Nuh'un gemisinin 'Ararat' dağının zirvesinde kaldığından şöyle bahsedilir:

“Sonra Tanrı Nuh’u ve gemideki evcil ve yabanıl hayvanları anımsadı. Yeryüzünde bir rüzgar estirdi, sular alçalmaya başladı. Enginlerin kaynakları, göklerin kapakları kapandı. Yağmur dindi. Sular yeryüzünden çekilmeye başladı. Yüz elli gün geçtikten sonra sular azaldı. Gemi yedinci ayın on yedinci günü Ararat dağlarına oturdu. Sular onuncu aya kadar sürekli azaldı. Onuncu ayın birinde dağların doruğu görüldü.”⁶⁸

İnsanlığın yeniden geliştiği bu bölge Ermeni kaynaklarınca kendi ülkelerinde bulunan ve kutsal kabul edilen 'Ararat'tır. Antik dönemde Ermeniler, bu anlatılar ve destanlar ile milli kimliklerini dinsel öğelerle bütünleştirmiş, üzerinde yaşadıkları coğrafyanın da avantajlarından faydalanıp uzun soluklu hanedanlıklar kurarak günümüze kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir.

Ermenilerin Anadolu'ya hangi zamanda nereden göç ettikleri konusunda çeşitli fikirler ileri sürüldü. Bu bağlamda Ermeniler ile Doğu Anadolu coğrafyasında varlığını sürdürmüş olan Urartular arasında yakınlık kurulmaya çalışılmış, ancak Ermeni ve Urartu dilleri arasındaki gramer uyumsuzluğu ile aynı dil ailesine ait olmama durumu dikkate alınarak bu görüş devam ettirilmemiştir. Zaman içerisinde özellikle Avrupa'da yapılan dil bilimsel çalışmalar sonucunda dilbilimciler Ermeniceye de yoğunlaştılar. “İlk kez 1837 yılında, Prof. Petermann Ermenice'nin de Hint-Avrupa grubu dillerinden biri olduğunu belirtti.”⁶⁹

Bu teori ekseninde Ermenilerin ataları olan Armenlerin milattan önceki yüzyıllarda Kafkasya ve civar bölgelerden göçler yoluyla Doğu Anadolu bölgesine

⁶⁶ Krikor Hagop Basmacıyan, *Şark'ta Toplumsal Ve Dinsel Hayat*, (çev. Altuğ Yılmaz), İstanbul, Aras Yayıncılık, Ekim 2005, s. 46.

⁶⁷ Levon Panos Dabağyan, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, 5. b., İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006, s. 25.

⁶⁸ Yaratılış 8:1-6.

⁶⁹ Keğam Kerovpyan, *Mitolojik Ermeni Tarihi*, (çev. Sarkis Seropyan), 2.b., İstanbul, Aras Yayıncılık, 2003, s. 70.

geldiği, kan bağı birlikteliğine dayalı hanedanlıklar kurarak sağlam ve g¼c¼l¼ krallıklar inşa edip b¼lgede kalıcı olarak tutundukları ifade edilir. Her ne kadar bu teori Hint-Avrupa araştırmacılarınca desteklense de Ermeni halkı, gerek arkeolojik kazılar yoluyla elde edilen veriler gerekse Ermeni dili ve komşu diller ¼zerinde yapılan çalışmalar sonucunda kendilerinin g¼ebe bir toplum olarak b¼lgede var olmadığı, kadim geleneğe sahip bir halk oldukları inancını taşırlar. Sonuç olarak Yakındoğu siyasal tarihi, Ermenistan ile komşu ¼lkelerde bulunan çiviyazısı ve hiyeroglif yazıtlar, k¼lt¼rle ilgili s¼zc¼kler, yer ve ırk adları, antropolojik ve etnik veriler Ermeni halkının M¼ 7.-2. y¼zyıllar arasında gerçekleşen i gelişimini teyit etmektedir.⁷⁰

Milattan ¼nce 7.yy.dan başlayarak devletleşme s¼reci başlatılan Ermeniler, tarih sahnesinde pek çok krallık ve hanedanlık kurdu, zaman zaman başka milletlerin egemenliği altına girdi, yabancı devletler tarafından kralları atandı. Farklı d¼nemlerde birçok idari ve siyasi b¼l¼nmeler yaşayan Ermeniler; “B¼y¼k Ermenistan”, “K¼¼k Ermenistan”, “Kommagene (Kamakh)” ve “Kilikya” gibi ¼nemli devletler oluşturdular.⁷¹

A) HIRİSTİYANLIK ¼NCESİ ERMENİ TANRILARI

Antik ağlarda atalara tapınma, ruhlara tapınma, sihir ve b¼y¼, nat¼ralizm ve totemizm oldukça yaygındı. Çeşitli Anadolu uygarlıklarının inanç ve mitolojilerinden etkilenen Ermeniler, Hıristiyanlıkla tanışmadan ¼nce çok tanrılı bir inanç sistemine sahiptiler.

Ermeni din ve mitolojisi coğrafi yakınlık paralelinde çoğunlukla Perslerin etkisine girmiş ve zamanla Zerd¼řtl¼đ¼ kendi b¼nyesine adapte etmiştir. Erken Ermeni kaynaklarında Ermenilerin inanç yapısı ve k¼lt¼leriyle ilgili bilgilere genişçe yer verilmektedir. Başlangıçta putperest olan Ermenilerde bu devreyi; tabiata tapındıkları d¼nem, Zerd¼řtl¼k sisteminin hakim olduğu d¼nem ve Yunan tanrılarına tapındıkları d¼nem olmak ¼zere ¼e ayırmak m¼mk¼nd¼r.⁷²

⁷⁰ Kerovpyan, *Mitolojik Ermeni Tarihi*, s. 80.

⁷¹ Movsisyan, *Ermenistan Tarihi: ¼zet Kitap*, s. 6.

⁷² Basmacıyan, *şark'ta Toplumsal Ve Dinsel Hayat*, s. 53.

Ermenilerin tapınakları ve tapındıkları ilahlar, daha ziyade İran halkının tanrıları ile benzerlik göstermekte olup, daha zayıf oranda Roma etkisi ise, Helen dönemine ilişkin sanatsal ve görsel unsurları barındırmaktadır. Ermenilerin, yakın komşusu olan Perslerle etnik, sosyal, kültürel ve siyasî bakımdan, pek çok konuda etkileşimi olmuştur. Bu yakınlık sebebiyle İranlılara ait olan dinî kültürel unsurlara, Ermeni tanrılarının isimleri ve bazı özelliklerinde rastlamak mümkündür.⁷³

Ermenilerin Hıristiyanlığı kabulünden önce kendilerine ait tapınakları olan ve tapınılan sekiz tanrı zikredilebilir: Aramazd, Anahit, Mihr, Nane, Tir, Barşamin, Astğik ve Vahagn. Aramazd, Anahit ve Vahagn en önemli üç tanrı konumundaydı. Putperest Ermenilerde tapınak ve tapınım itibarıyla merkezi konumda bulunan üç bölge bulunur: Erzincan, Muş ve Erivan çevreleri. Erzincan dolaylarında “Anahit”, Muş dolaylarında “Vahagn” ön plana çıkarken, Aras civarında Artaşat dolaylarında ve Ermeni başkentlerinde ise en belirgin tanrı “Aramazd”dır.⁷⁴

Aramazd-Anahit-Vahang kutsal üçlü inancı, Ermenilerin en kadim tanrılar birliğiydi. Tanrılar sisteminde en üst sırada konumlanan Aramazd, Tanrı Baba ve gök ilahı olarak kabul edilip; refah, bereket, cesaret veren ilah olduğuna inanılırdı. Ermenilerde iyiliklerin kaynağı, bolluk, bereket, zaferin sembolü, ülkenin ve başkent koruyucu gücü olan tanrıça, “Voskemayr” Altın Ana adıyla bilinen Ana Tanrıça Anahit idi. Yüce üçlünün üçüncü tanrısal gücü ise geçmişte kendisi güneş tanrısı olarak da bilinen, savaş, cesaret ve şimşek tanrısı olduğu düşünülen tanrı Vahagn olup bu inancın merkezi tapınağı Nemrut’taki Artagn idi.⁷⁵

Antik Ermeni inancının genel özellikleri şöyle sıralanabilir: Tek merkezli inanç / dindarlık anlayışı etrafında şekillenen Antik Ermeni inancında Ermeni tanrı ve tanrıçalar Yunan tanrılar sisteminde olduğu gibi akraba olup, tanrı ya da tanrıçalar daima iyiyi sembolize eder kötü nitelik taşımaz, kötülük simgeleri ancak kötü ruh olarak bilinirdi. Hıristiyanlıkta da var olan, Hint-Avrupa adetlerindeki kutsal üçlü inancı benimsenmişti.

⁷³ Canan Seyfeli, “Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Ermeni Paganizminde Tapınak Ve Tapınım”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XI, sy. 2, Diyarbakır, 2009, s. 24.

⁷⁴ Canan Seyfeli, “Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık Öncesi Ermeni Tanrılar Panteonu”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 30, 2011, ss. 145-146.

⁷⁵ Movsisyans, *Ermenistan Tarihi: Özet Kitap*, s. 43.

Bu anlayışın daha sonra Hıristiyan inancının yaygınlaşmasına zemin hazırladığı söylenebilir.⁷⁶

Ermeni inanç, gelenek, motif ve mitolojisi Hıristiyanlığı kabul ediş tarihinden sonra da Ermenileri etkilemiştir. Bugün Ermeni Kilisesinin ve halk inanışlarının arkasındaki pek çok unsurun arka planında eski Ermeni dinindeki inançların izleri bulunur. Ermenilerin Hıristiyanlık öncesi inançlarının izlerini geleneksel Ermeni Takvimi “Haykian Tomar”da bulmak mümkündür. Takvim, pagan dönemi tanrılarının ve kutsal yerlerin isimlerinin bulunduğu önemli bir kaynaktır.⁷⁷

1) Aramazd (Aramazt)

Tanrı Baba ve gök ilahı olarak kabul edilen “Aramazd”, refah, bereket, cesaretin kaynağı ilah, doğurganlık, yağmur ve bereket tanrısı olarak biliniyordu.⁷⁸ Aramazd bir anlamda Zerdüştlükteki yaratıcı ilah “Ahura Mazda”yı, Yunan tanrılarında Zeus’u anımsatır. Çok tanrılı inanca sahip Ermenilerde Aramazd haricindeki diğer tanrılar, tanrılarının babası Aramazd’a göre konumlanmıştır. Bu noktada Anahit, Aramazd’ın evladı, tanrıça “Nane” Aramazd’ın kızı, tanrı “Mihr” Aramazd’ın oğlu, tanrı “Tir” Aramazd’ın yazıcısı ve Divanı diye isimlendirilmiştir.⁷⁹

Ermeni tanrılar panteonunun baş tanrısı ve tüm tanrılarının atası olan Aramazd için adanmış en büyük tapınak Erzincan civarında bulunmaktaydı. Bazı tarihçilere göre Aramazd’a adanmış tapınaklar bu bölgeyle sınırlı olmayıp, “Vasporakan” (Van dolayları) civarında ve başka yerlerde de tapınılan alanların varlığı bilinmektedir. Aramazd ayrıca yılbaşı kutlamalarının merkezindeki tanrı konumunda olup kendisine, büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar kurban edilirdi.⁸⁰ Eski Ermeni takvim günlerinde ayın on beşinci günü “Aramazd Günü” olarak belirlenmiştir.⁸¹

⁷⁶ Movsisyan, *Ermenistan Tarihi: Özet Kitap*, s. 44.

⁷⁷ Movsisyan, *Ermenistan Tarihi: Özet Kitap*, s. 44; Anonim, “Ermeni Takvimi”, *Bolsohays News*, (12.11.2013), <http://www.bolsohays.com/haber-129650/ermenitakvimi.html>

⁷⁸ Movsisyan, *Ermenistan Tarihi: Özet Kitap*, s. 43.

⁷⁹ Seyfeli, “Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık Öncesi Ermeni Tanrılar Panteonu”, ss. 148, 149.

⁸⁰ Mehmet Yılmaz, “Ermeni Mitolojisi Üzerine Bir Değerlendirme”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy. 43, Erzurum, 2010, s. 96.

⁸¹ Kerovpyan, *Mitolojik Ermeni Tarihi*, s. 61. Eski Ermeni takviminde ayın her gününün özel bir adı vardır. Aylar otuz gün olarak hesaplanmıştı ve günlerin isimleri şöyle idi: Arek, Hirant, Aram, Markar, Ahrank, Maztegan, Asdğig, Mihr, Tzobaper, Murts, Yerazahan. Ani, Barghar, Vanadur,

“Ermenilerin görünmez niteliğe sahip tanrısı Aramazd, atfedilen vasıflarla, ilahî kökenli dinlerin tanrısını hatırlatmaktadır. Ancak onlar, bu tanrının yanında, İran kökenli ve Aramazd’a bağlı tanrılara, başka kökenli tanrılara da saygı göstermiş ve hatta tabiat kuvvetlerini de tanrılaştırmıştır.”⁸²

2) Anahit (Anahita)

Aramazd’ın yanı sıra tapınılan diğer tanrıça Anahit’tir. Anahit, Pers mitolojisindeki Anahita’nın Ermeni tanrılar panteonundaki dengidir. “Toprak ve verimlilik, yeniden diriltmek, varlıktan yaratmak onun ana tanrıçalık özelliklerindedir. Anahit hem ana tanrıça hem de Aramazd’dan doğmuş, onun aracılığıyla doğmuştur, evladıdır.”⁸³ Dinler tarihçisi Annemarie Schimmel ise Anahit’i, Eski İran’da tapınılan bir su ve bereket tanrıçası olarak anlatır.⁸⁴

Aramazd’ın kız çocuğu ve en önemli ilahe olan Anahit, temizliğin, saflığın, bekâretin sembolü idi. Bereketin, verimliliğin, yeniden doğumun sembolü olan Tanrıça Anahit’e kutsal içki sunulur, hayvan kurban edilirdi. Fars mitolojisindeki Anahita, zamanla Ermeniler’de milli bir kimliğe bürünmüş, “Kraliçe Anahita” ve “Büyük Tanrıça” olmuştur. Ermeniler, Onunla özdeşleşen tapınakları, kıymetli taşlarla süsleyip ve zenginleştirmişlerdir.⁸⁵

Anahit aynı zamanda Yunan tanrılar sisteminde “Artemis”, Roma tanrılar grubunda ise tanrıça “Diana” ile benzer özelliklere sahiptir.⁸⁶ Eski Ermeni takviminde ayın on dokuzuncu günü Anahit olarak bilinir.⁸⁷ “Ermeni tarihçilere göre Anahit’in asıl tapınağı bugünkü Erzincan civarındaydı.”⁸⁸ Canan Seyfeli’nin Strabon’dan aktardığı bilgiye göre, “Onun tapınaklarından birisi Tokat Zile’de, ikinci bir tapınağı da Akilisen’de (Erez, Erzincan) bulunan ünlü tapınaktı. Aştişat (Taron, Muş)’taki tanrı

Aramazd, Mani, Asag, Masis, Anahid, Arakadz, Kırkur, Gortuk, Dzımag, Lusnag, Tsiron, Nıbad. Vahakn. Sein, Varak, Kişeravar. Kerovpyan, *Mitolojik Ermeni Tarihi*, s. 61.

⁸² Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi Ve Türkler*, Ankara, Ocak Yayınları, 1996, s. 17.

⁸³ Seyfeli, “Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık Öncesi Ermeni Tanrılar Panteonu”, s. 160.

⁸⁴ Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, ss. 209-210.

⁸⁵ Küçük, *Ermeni Kilisesi Ve Türkler*, s. 19.

⁸⁶ Yılmaz, “Ermeni Mitolojisi Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 96.

⁸⁷ Kerovpyan, *Mitolojik Ermeni Tarihi*, s. 61.

⁸⁸ Yılmaz, “Ermeni Mitolojisi Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 96.

Altın Ana'nın Altından Binası (Voskehat Voskemavr dits) diye isimlendirilen sunağının bulunduğu tapınak ve Artaşat'taki tapınak diğer Anahit tapınaklarıydı.”⁸⁹

Tanrıça Anahit, Ermeniler arasında son derece saygın bir konumda bulunan inanç odağıydı. Agos gazetesinde konuyla ilgili makalesinde Ermeni yazar Sarkis Seropyan'ın Nuri Dersimi'den aktardığına göre Anahit'ten şöyle bahsedilir:

“Atalarımızın efsaneleşmiş inançlarına göre Munzur Gözeleri Büyük Ana Tanrıçamız Anahit'in göğsünden fıskırır. Anahit'in memelerinden gelen süt pınarının suları Büyük Anamızın sütü olduğu için de aşiretler arasındaki tüm husumetler, kavgalar ve tartışmaların süt pınarını ziyaret edip Anahit'in sütünden (suyundan) içmek ritüeli ile kardeşçe ve barış içinde sona erdiğine inanılır.”⁹⁰

Sarkis Seropyan, konunun devamında Anahit inancının özellikle Erzincan çevresindeki etkisine değinerek Tanrıça Anahit ile ilgili anlatıları bize aktarır:

“Bir diğer efsaneye göre Munzur Dağı'nın en yüksek ve devamlı karla kaplı zirvesi, Anahit'in silueti olup Dersim'i korumaktaydı. O doğudan batıya bakıyor ve sol memesinden Aradzani'ye akan Dersim süt pınarını sağ memesinden ise Fırat'a akan Yerzinga (Erzincan) süt pınarını besliyordu. Anahit'in kutsal sütü, kardeş nehirlerin sularını eşit olarak kutsayıp meshediyordu. Kimileri de Fırat ve Aradzani'nin Anahit'in sağ ve sol kolları olduğunu ve müşfik bir ana gibi Dersim'i çepeçevre sardığını, koruduğunu düşünüyorlardı.”⁹¹

Anahit kültü Ermenilerde öyle etkili olmuştur ki onun adına yapılan kutlama ve bayramlar Hıristiyanlık sonrası dönemde şekil değiştirip Meryem Ana ile özdeşleştirilmiştir. Pagan inançların Ermeniler üzerindeki etkisini ifade etmesi bakımından bu husus önem arz etmektedir. Agos gazetesinde Sarkis Seropyan konu ile ilgili şu bilgileri paylaşır:

⁸⁹ Seyfeli, “Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık Öncesi Ermeni Tanrılar Panteonu”, ss. 161-162.

⁹⁰ Sarkis Seropyan, “Efsanelerin harman yeri, dağlar ülkesi Dersim”, *Agos Gazetesi*, (22.10.2014), <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/8299/efsanelerin-harman-yeri-daglar-ulkesi-dersim>

⁹¹ Sarkis Seropyan, “Efsanelerin harman yeri, dağlar ülkesi Dersim”, *Agos Gazetesi*, (22.10.2014), <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/8299/efsanelerin-harman-yeri-daglar-ulkesi-dersim>

“Her yıl 15 Ağustos’a en yakın pazar günü kutladığımız, iyice olgunlaşmış üzümü yiyebilmek için sabırsızlıkla beklediğimiz Asdvadzadzin için de, Meryem Ana’nın Göğe Yükselişi Yortusu’nun ötesinde söylenecek bir sözümüz olmalı. Azize Meryem’in vefatının (göğe yükselmesinin), tam da baştanrıça, Altın Ana Anahid’in bayramının kutlandığı Navasart ayının birinci gününe, yani eskilerin yılbaşısına, günümüzde ise 7 veya 8 Ağustos’a rastlaması, belki de tesadüftür. Asdvadzadzin’in arife gününe verilen ‘Şoğagat’ adının, Ana Tanrıça Anahid’in sıfatlarından biri olması da tesadüftür belki, kim bilir...”⁹²

Ana tanrıça Anahit adına kutlanan Navasart bayramı sonraki dönemlerde evrilerek Hıristiyanlığa ait bir unsur şeklini almış ve Ermenilerce kutlanmaya devam etmiştir. Navasart ayı aynı zamanda kutlamalar ve festivaller ayı olup bu günlerde özellikle Anahit, Astğik ve Vahagn adına şenlikler organize edilirdi.

3) Astğik (Astlik)

Önem ve değer verilen ilahelerden biri de Astğik idi. Işığın, sevginin ve güzelliğin ilahesi olan Astğik’e Vartavar Bayramı adanmıştı.⁹³ Vartavar Temmuz ayının ortasında kutlanan diğer adı “Gül Bayramı” olan Ermenilerin günümüzde halen kutladıkları bayramlardan biridir. Agos gazetesinde konu ile ilgili yazısında Lusyen Kopar Vartavar yortusu hakkında şunları paylaşır:

“(...) Bu bayramda bütün mabetler güllerle donatılır; Vartavar’ın adı oradan gelir (‘Vart’, Ermenicede ‘gül’ demektir). Bu bayram Hıristiyanlık öncesinde de vardı. Aziz Krikor Lusavoriç, Kayseri’den episkopos olarak Muş’a giderken yanına Surp Garabet’in (Hovannes Mıgırdiç) kemiklerini alır, oradaki manastıra bırakarak Vartavar Yortusu’nu tesis eder. Eskiden Vartavar günü binlerce insan Surp Garabet Manastırı’na hacca giderdi.”⁹⁴

Ermenice’de Astğik’in yıldızcık, küçük yıldız, Zühre, Venüs anlamlarına gelen kullanımlarına rastlanmaktadır. Ermeni takvim günlerinin yedinci günü ise Astğik’e

⁹² Sarkis Seropyan, “Pagan dönemin Asdvadzadzin’i: Navasart Bayramı”, *Agos Gazetesi*, (13.08.2016), <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/16207/pagan-donemin-asdvadzadzini-navasart-bayrami>

⁹³ Movsisyan, *Ermenistan Tarihi: Özet Kitap*, s. 43. Abdurrahman Küçük bu konuda farklı bir açılım yapar. Bk. Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s. 21.

⁹⁴ Lusyen Kopar, “Vakıflı köyünün tarihinde yolcuymdum”, *Agos Gazetesi*, (09.07.2018), <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/20940/vakifli-koyunun-tarihinde-yolcuymdum>

ayrılmıştır.⁹⁵ Rivayetlere göre Muş ve Van civarında Astğik'e ait tapınma noktaları bulunur, kendisi aynı zamanda Yunan aşk ilahesi "Afrodit" ve Asurluların "Astarte"sine benzetilirdi.⁹⁶ Astğik, savaş tanrısı Vahagn'ın sevgilisi olarak da ünlenmiştir.⁹⁷

4) Barşamin (Ba'al Şamin-Parşam)

Barşamin, Mezopotamya tanrılarında, Suriye ve Fenike kaynaklı, gökyüzünün efendisi olan ilah Baal-Şamin ile ilişkilendirilmiştir.⁹⁸ Kadim Orta Doğu'da, antik Mısır'da, İbraniler'de Ba'al çok bilinen ve tazim edilen bir tanrı konumundaydı. ⁹⁹ "Barşamin Tapınağı Daranalik (Daranağēats) eyaletinde T'ordan köyündeydi. Burası muhtemelen Ani (Kemah) kalesinin karşısında nehrin diğer tarafındaydı."¹⁰⁰ Baal, fırtına ve verimlilik ilahı olarak bilinir ve genellikle vahşi boğa şeklinde tasavvur edilirdi.¹⁰¹

5) Mihr

Ermeni tanrılar panteonunda ana tanrı olan Aramazd'ın oğlu ve tanrıça Nane'nin erkek kardeşi olan güneş tanrısıdır. Eski Ermeni takvimde ayın sekizinci günü Mihr'e adanmıştır.¹⁰² Tanrı Mihr İran tanrılarında Mitra ile olan benzerliğiyle bilinir. Güneşin ve ışığın tanrısı Mihr için tapınaklarda yıl boyunca bir fener yakılmakta olup, altı ayda bir Mihr'e festivaller düzenlenir ve insanlar burada el ele tutuşarak ateş etrafında dans ederlerdi.

Canan Seyfeli'ye göre antik Ermeni kaynakları içinde ilah Mihr'in ismini anımsatan birçok Ermeni kişi adları (Mihran, Mihrdat, Mihrnerseh, Mihrşapuh, Mehrujan vb.) yer almaktadır.¹⁰³ Bundan da anlaşılacağı üzere Ermenilerde güneş kültü, Pers etkisi ile de olsa toplumda benimsenmiştir. Ayrıca Ermenilerde günümüze kadar devam eden uygulamayla yeni evli çiftlerin ateş etrafında dönerek kötülüklerden

⁹⁵ Seyfeli, "Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık Öncesi Ermeni Tanrılar Panteonu", s. 176.

⁹⁶ Yılmaz, "Ermeni Mitolojisi Üzerine Bir Değerlendirme", s. 98.

⁹⁷ Seyfeli, "Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık Öncesi Ermeni Tanrılar Panteonu", s. 176.

⁹⁸ Seyfeli, "Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık Öncesi Ermeni Tanrılar Panteonu", s. 178.

⁹⁹ Yılmaz, "Ermeni Mitolojisi Üzerine Bir Değerlendirme", s. 98.

¹⁰⁰ Seyfeli, "Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık Öncesi Ermeni Tanrılar Panteonu", s. 178.

¹⁰¹ Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, s. 213.

¹⁰² Kerovpyan, *Mitolojik Ermeni Tarihi*, s. 61.

¹⁰³ Seyfeli, "Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık Öncesi Ermeni Tanrılar Panteonu", s. 165.

arınacağına inancıyla yapılan on dört şubat şenlikleri (Terıntas; kilisede Rabb'in sunuluşu, Tear'nındar'ac) da Mihr tanrısı ile bağdaştırılmıştır.¹⁰⁴

Güneş kültünün ana merkezleri Ermenistan'daki Bagariç kırsalı, Tuşpa-Van şehirleriydi.¹⁰⁵ Mehmet Yılmaz'a göre ise Mihr kültü tapınağı Tercan civarındadır.¹⁰⁶ Tanrı Mihr'in olağanüstü güçleri anlatılarla zenginleşerek Ermeni halk mitolojisine de konu olmuştur. İnaniş'a göre, Areg'in (Güneş)¹⁰⁷ kalbinde 365 aziz yaşardı ve bu azizler senede bir kez dünyadaki adaleti sağlamak için çalışırdı. Rivayete göre Areg (Güneş), sürekli olarak yenilenmiş bir şekilde geceleri Van Gölü'ne dalar ve sabahları tekrar buradan doğardı. "Areg'in altın yatağı Van gölünün mavi derinliklerinde saklıydı."¹⁰⁸

Mitolojiye göre kayadan doğan ve çobanlar eliyle büyütülen Mihr, çok sayıda kahramanlık yaparak, Aramazd'ın var ettiği ilk canlı sayılan boğayı altın kılıcı ile kurban etmiş, boğanın kanı ise bütün bitkilerin oluşmasına zemin hazırlamış ve yeryüzü daha verimli hale gelmiştir. Mihr'in doğduğu gün olarak 25 Aralık tarihi, yani güneşin bahara döndüğü an benimsenmiş; sonradan bu tarih, İsa'nın doğuş günü olarak kabul edilmiştir.¹⁰⁹

6) Nane

Tanrı Aramazd'ın kızı, Mihr'in ise kız kardeşidir. Nane; zekanın sembolü, sağlıklı düşüncenin temsili, anneliğin, evin ve yuvanın koruyucu tanrıçasıdır.¹¹⁰ O, Sümer, Akad ve Babil ilaheleriyle, çoğunlukla da Mezopotamya tanrıları ile ilişkilendirilmiştir.¹¹¹ Tanrıça Nane, Yunan tanrıçalarından Athena ile de benzeşir.¹¹² Nane'ye tapınanların ana tapınağı Daranağats civarındaki Til köyünde bulunmaktaydı.¹¹³

¹⁰⁴ Seyfeli, "Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık Öncesi Ermeni Tanrılar Panteonu", s. 166.

¹⁰⁵ Movsisyan, *Ermenistan Tarihi: Özet Kitap*, s. 43.

¹⁰⁶ Yılmaz, "Ermeni Mitolojisi Üzerine Bir Değerlendirme", s. 100.

¹⁰⁷ Areg, Ermenice güneş anlamına gelir. Ermenicede güneş (areg, aregak, arev) anlamında Mihr kelimesi de kullanılmıştır. Bk. Seyfeli, "Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık Öncesi Ermeni Tanrılar Panteonu", s. 165.

¹⁰⁸ Movsisyan, *Ermenistan Tarihi: Özet Kitap*, s. 43.

¹⁰⁹ Yılmaz, "Ermeni Mitolojisi Üzerine Bir Değerlendirme", s. 100.

¹¹⁰ Yılmaz, "Ermeni Mitolojisi Üzerine Bir Değerlendirme", s. 101.

¹¹¹ Seyfeli, "Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık Öncesi Ermeni Tanrılar Panteonu", s. 167.

¹¹² Seyfeli, "Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık Öncesi Ermeni Tanrılar Panteonu", s. 167.

¹¹³ Movsisyan, *Ermenistan Tarihi: Özet Kitap*, s. 43.

7) Tir

Eğitim, bilim, yazı, edebiyat ve sanat tanrısı olarak kabul edilen Tir, Aramazd'ın yardımcısı olarak biliniyordu. Tir'e tazim edenlerin ana tapınağı, "Yerazamuyn" ismiyle bilinen bölgede bulunuyordu. Antik dönemde Tir, yeraltının ilahı "Tork Angeğyan" ve Hititlilerdeki Tanrı Tarku ile eşleştirilirdi.¹¹⁴

Aramazd'ın katibi olan ilah Tir (Dir) aynı zamanda Yunan tanrılarından "Apollon" ile aynileşir.¹¹⁵ Tir, Krog/Kroğ (yazman, katip) olarak gelecekte yargılamaları için kullanılmak üzere insanların iyi ve kötü fiillerini kaydetmekle görevliydi. Geleneksel Ermeni takviminde "Dre" ayı onun adını taşır.¹¹⁶

8) Vahagn (Vahakn)

"Savaş, cesaret ve şimşek tanrısı"¹¹⁷ olan Vahagn, "Vişabakağ ('ejderha terbiyecisi') sıfatıyla da anılmaktadır."¹¹⁸ Geleneksel Ermeni takvimi ayın yirmi yedinci gününü Vahagn adına ayırmıştır.¹¹⁹

Pers mitolojisinde yer alan tanrı Verethragna'nın Ermeni tanrı sistemindeki eşdeğeri olan Vahagn, Ermenilerde Samanyolu'nun oluşumu ile ilgili rivayet edilen bir efsanenin de ana karakteridir. Bu rivayete göre Vahagn, Asur ilahı Ba'al şamin'in samanını almış ancak yolda saman dökülmüş ve böylece gökyüzünde Samanyolu oluşmuştur.¹²⁰

Kerovpyan'ın Ermeni tarihçisi Khorenatsi'den aktardığı bilgilere göre Vahagn, tarihsel kişilik olarak önceleri, babası Büyük Dikran'ın ölümünden sonra cesaret ve kahramanlığı sayesinde kardeşlerini kendine tabi kılarak Haygazyan krallığı tahtına geçen ve ülkeyi yirmi yedi yıl yöneten kral olarak ülkeye hükmetti. Onun cesaret ve yiğitliği sonradan tanrılaşmasının nedeni olmuştur.

¹¹⁴ Movsisyan, *Ermenistan Tarihi: Özet Kitap*, s. 43.

¹¹⁵ Seyfeli, "Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık Öncesi Ermeni Tanrılar Panteonu", s. 169.

¹¹⁶ Yılmaz, "Ermeni Mitolojisi Üzerine Bir Değerlendirme", s. 99.

¹¹⁷ Movsisyan, *Ermenistan Tarihi: Özet Kitap*, s. 43.

¹¹⁸ Seyfeli, "Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık Öncesi Ermeni Tanrılar Panteonu", s. 171.

¹¹⁹ Kerovpyan, *Mitolojik Ermeni Tarihi*, s. 61.

¹²⁰ Yılmaz, "Ermeni Mitolojisi Üzerine Bir Değerlendirme", s. 101.

Yunan tanrılarında Herakles’le benzer serüvenler yaşayan Vahagn adına ülkenin pek çok yöresinde, hatta Gürcistan’da, boyu kadar heykelleri yapılmış, adına kurbanlar adanmıştır. Vahagn ile ilgili pek çok kahramanlık ortaya çıkmış, Ermeniler onun şahsını güneşe tapınmayla özdeşleştirmiştir. Vahagn’ın doğumu da güneşin doğuşuna benzetilerek pampir adı verilen bir çalgı eşliğinde söylenerek ozanlar tarafından şöyle efsaneleştirilmiştir:

*“Doğum sancısı içindeydi yer ve gök
Doğum sancısındaydı kıpkızıl deniz
Ve deniz gibi sancılıydı kırmızı kamış
Kamışın içinden duman tütüyordu
Kamışın içinden alev çıkıyordu
Ve alevlerin arasından
Bir çocuk çıkıp koşuyordu
Saçları ateşten
Sakalı alevdendi
Ve birer güneşti gözleri.”¹²¹*

Bu anlatılar Vahagn’ın, savaş, cesaret ve kahramanlık ilahı özelliklerini taşıyan bir ata olduğu izlenimi vermektedir.¹²² Vahagn’ın, Taron (Muş) civarında Aştışat denen yerde bulunan tapınağı Vahevanyan diye isimlenmiştir. Bu sebeple o yöre aynı isimle anıla geldi. Vahevanyan tapınağı, Ermenilerin Hıristiyanlığa geçiş sürecinde de önemini korudu.¹²³

Sonuç olarak, Hıristiyanlık öncesi Ermeni toplumunda çoktanrılı inancın yaygın olduğu görülür. Ermeni tanrılarının gerek isimleri gerek tanrılar panteonundaki konumları üzerinde Pers etkisi yoğunluklu olmakla birlikte Helen döneminde Yunan etkisi de gözlemlenir. Ermenilerin yaşadıkları coğrafyanın tarihî sosyal olaylarının izlerini Ermeni puta tapıcılığında görmek mümkündür. Zaman zaman başka milletlerin egemenliğine giren Ermeniler, hâkim konumda bulunan bu milletlerin tanrı anlayışlarından etkilenerek kendi inanç unsurlarını yeniden şekillendirmişlerdir.

Ermenilerde sekiz belirgin tanrı ve çeşitli bölgelerde de bu tanrılara ait tapınma yerleri vardır. Tapınaklar özellikle, Ermenilerin yaşadığı üç ana bölgede yoğunlaşmış olup, bu bölgeler genellikle, ırmak kenarına yakın yüksek bir yere konuşlanmıştır.

¹²¹ Kerovpyan, *Mitolojik Ermeni Tarihi*, s. 58-60.

¹²² Seyfeli, “Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık Öncesi Ermeni Tanrılar Panteonu”, s. 172.

¹²³ Seyfeli, “Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık Öncesi Ermeni Tanrılar Panteonu”, s. 173.

Birinci bölge, Erzincan ve çevresindeki Anahityan olarak bilinen bölgedeki tapınaklar; ikincisi, Vahevanyan bölgesi şeklinde adlandırılan Aştişat (Muş civarı) ve Bagayariç (Eleşkirt) yöresinde Bagaran adlı başkentteki tapınaklar, üçüncü bölge ise Aras ve boyları üzerindeki tapınak şehirlerinin bulunduğu başkentler bölgesi diye isimlendirilen bölgedir.¹²⁴

Ermeni coğrafyasında bu üç tapınak merkezi haricinde de tapınaklar mevcuttur. Bu tapınaklarda çeşitli kutlamalar ve bayramlar yapılır, tanrılara kurban sunulur ve onların hoşnutluğu amaçlanırdı. Ermenilerdeki tanrı anlayışında politeist unsurlar belirgindir. Ancak bazı araştırmacılar tek bir tanrıyı merkeze alması dolayısıyla Ermenilerin “monoteist” oldukları fikrini benimsemişlerdir.¹²⁵

Ermeniler Hristiyanlığa geçiş döneminden önce, Baba Tanrı Aramazd’ı, Altın Ana Anahit’i, aşk ilahesi Astğik’i ve kahramanlık ve yiğitlik ilahı Vahagn’ı ön planda tutmakta, bunların tapınak ve kültlerini itina ile korumaktaydılar.¹²⁶ Ermeniler’de; yer yer Aramazd-Anahit-Astğik, yer yer, Anahit-Vahagn-Astğik üçlüsü etrafında “teslis” inancının izleri de görülür.¹²⁷

B) DİĞER BAZI İNANÇ VE UYGULAMALAR

Antik çağlarda, tek tanrılı dinlerin toplumsal hayatta ağırlığı hissedilmeden önce insanlar, “doğaya, sihir ve büyüye, ruhlara, görünmez güçlere, totemlere inanç geliştirdiler.”¹²⁸ Modern çağlarda yapılan arkeolojik araştırmalarda tarih öncesi devirlerin inanç biçimlerinin örneklerinden izler bulmak mümkündür. Ermeniler, yukarıda zikrettiğimiz etkileri Hristiyanlık öncesine kadar devam eden bölgesel tanrılarına ilave olarak zaman zaman tabiat ile ilgili inançlar geliştirmişler, iyi-kötü ruhlara, tabiatüstü varlıklara, atalara tazimde bulunmuşlardır.

1) Tabiat İle İlgili İnançlar

Tabiatla iç içe yaşayan antik dönem insanları için tabiat aynı zamanda, bilinmez, gizemli, anlamlandırılması lazım gelen bir varlıktır. Ermenilerde, güneş, ay, ateş, rüzgar

¹²⁴ Seyfeli, “Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Ermeni Paganizminde Tapınak Ve Tapınım”, s. 24.

¹²⁵ Küçük, *Ermeni Kilisesi Ve Türkler*, s. 17.

¹²⁶ Seyfeli, “Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Ermeni Paganizminde Tapınak Ve Tapınım”, s. 25.

¹²⁷ Küçük, *Ermeni Kilisesi Ve Türkler*, s. 28.

¹²⁸ Movsisyan, *Ermenistan Tarihi: Özet Kitap*, s. 42.

toprak, su, bazı dağlar, çeşitli hayvanlar ve varlıklar kutsal kabul edilerek olağanüstü vasıflarla özdeşleştirilmiştir. Ayrıca nehirler gibi dağlar da olağanüstü bir takım varlıklara adanmıştır.¹²⁹

a) Güneş ve Ay ile İlgili İnançlar

Hıristiyanlık öncesi eski Ermeni inanışları içinde tabiat ile ilgili inançlardan olan güneş ve ay, kendilerine kutsallık atfedilen ve tanrılaştırılan varlıklar arasında ilk sırada yer alırlar.¹³⁰ Güneş, yeryüzünde bereketin bolluğun aydınlığın habercisidir, onun eksikliği halinde kıtlık sefalet soğuk ve karanlık baş gösterir, hayat belirtisi kalmaz.

Erişilemez bir varlık olarak güneş adeta, ışığı ve sıcakıyla hayatın kaynağı, bolluk ve bereketin cisimleşmiş halidir. Toprağa dayalı üretim faaliyeti içerisinde yaşayan antik çağ insanları, verimlilik ve yaşam boyutu olan güneşe kutsallık atfederek ona tazimde bulunmuşlardır.

Ermenilerde güneş kültü bütün doğaüstü güçler gibi, ilk toplumlara has, mantık öncesi bir anlayışla, doğal halinden çıkıp insan şekline dönüştürülmüştü. Bu bağlamda Ermenilerin en çok sevilen krallarından biri olarak Vahagn, Ermenilerce zamanla Hıristiyanlık öncesindeki putperest dinde var olan, Arev (güneş) veya Arek diye anılan tanrının yerine geçirilmiş, güneşe tapınma kavramı, zamanla Vahagn'a tapınmaya evrilmiştir.¹³¹ Ozanların söylediği güneşin doğuşu ilahisi Vahagn'ın doğumu efsanesine dönüşmüştür.

*“Doğum sancısı içindeydi yer ve gök
Doğum sancısındaydı kıpkızıl deniz
Ve deniz gibi sancılıydı kırmızı kamış
Kamışın içinden duman tütüyordu
Kamışın içinden alev çıkıyordu
Ve alevlerin arasından
Bir çocuk çıkıp koşuyordu
Saçları ateşten
Sakalı alevdendi
Ve birer güneşti gözleri.”¹³²*

¹²⁹ Küçük, *Ermeni Kilisesi Ve Türkler*, s. 32.

¹³⁰ Canan Seyfeli, “Hıristiyanlık Öncesine Dayanan Bazı Ermeni Halk İnançları”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 30, 2010, s. 153.

¹³¹ Kerovpyan, *Mitolojik Ermeni Tarihi*, s. 60. Ayrıca bk. Küçük, *Ermeni Kilisesi Ve Türkler*, s. 24.

¹³² Kerovpyan, *Mitolojik Ermeni Tarihi*, s. 58.

Ermenilerin buldukları (Armavir, Bagaran, Artaksat gibi) bazı yerlerde güneş ve ay heykellerine, simgelerine rastlanması, yeminlerinde güneşe sık yer verilmesi, güneş yanında aya ve yıldızlara saygı duyulması Ermenilerin bu iki varlığa tapındığının ve tazimde bulunduğunun bir göstergesidir.¹³³

Ermeni takvim aylarının sekizincisi ve her ayın ilk gününe Areg (güneş) adı verilmiş, ayın yirmi dördü ise Lusnag adıyla aya (luys) özel kılınmıştır. Ayrıca Ermeniler, güneş ve ay ismini insanlara Areg ve Lusin şeklinde isim olarak kullanmışlardır.¹³⁴

Güneşin ışığın ve hayatın kaynağı sayılmasından dolayı güneşe olan şükranlarını sunmak için Ermeniler güneşe ibadet ederek ibadetlerini dualarını güneşe doğru yaparlardı. Güneş kültü toplumda o kadar benimsenmiştir ki Ermeniler, “ölülerini dahi doğuya dönük olarak gömerlerdi. Güneş kültü ile ilgili ilginç bir örnek de Ermeniler arasında Arevortik, güneş oğulları diye isim alan topluluktur.”¹³⁵ Arevortikler, Ermenistan’da Hıristiyanlığın kabul edilmesinden sonra da eski inançlarını korumuş olan gruba verilen addır.

b) Ateş ve Ateş Kültü

Ermeniler arasında varlığı gözlemlenen diğer kült ateş ile ilgilidir. Bu külte dair çok fazla bilgi olmamakla birlikte, Ermeni tanrıları arasında Aramazd ve Vahagn, isimlerinden hareketle ateş ve ateş kültü ile bağdaştırılan tanrılar olup; Vahagn, Hint ateş tanrısı Agni ile ilişkilendirilmektedir.¹³⁶ “Vahagn’ın (Vah, getiren; Akni ateş anlamına geldiğinde) “Ateş getiren” demek olduğu üzerinde durulmaktadır.”¹³⁷

Ateşin keşfi insanlığın gelişimi açısından son derece önemli bir adım olduğundan birçok kültürde kutsiyet kazanmıştır. Ateş ve ocak kültürünün Ermeni pagan döneminde de önemli bir yeri vardır. Ermenilerde bu kültün yerleşmesi noktasında Pers etkisinden bahsedilebilir. Öyle ki, antik dönem Pers tanrılarından olan Mitra, Ermenilerde Mihr

¹³³ Küçük, *Ermeni Kilisesi Ve Türkler*, s. 15.

¹³⁴ Seyfeli, “Hıristiyanlık Öncesine Dayanan Bazı Ermeni Halk İnançları”, s. 154.

¹³⁵ Seyfeli, “Hıristiyanlık Öncesine Dayanan Bazı Ermeni Halk İnançları”, s. 154.

¹³⁶ Seyfeli, “Hıristiyanlık Öncesine Dayanan Bazı Ermeni Halk İnançları”, s. 155.

¹³⁷ Küçük, *Ermeni Kilisesi Ve Türkler*, s. 24.

şeklini almış ve “görünmeyen yegane ateş” olarak vasıflanmıştır.¹³⁸ Tanrı Mihr için her sene ilkbaharın başlangıcında şölenler yapılır, bu şölenler sırasında umumi bir meydana yığılan odunlar ateşlenir daha sonra bu ateş, Mihr’e ait mabetlerde bir yıl müddetle saklanan kandili tutuşturmak için kullanılırdı. Bugün de, yeni gelin ve damatlar el ele tutuşup, yanan ateşin çevresinde oynamakta ve ayin icra etmektedir.¹³⁹

Ateş kültü, toplumda çok köklü bir geleneği yansıttığı için, Hıristiyanlığın Ermeniler arasında yayılması sonrasında dahi kilise bile bu adeti ortadan kaldıramamış; ancak ona yeni bir anlam yükleyip Hıristiyanlığa ait bir anlam kazandırmış ve “Meryem’in Temize Çıkarılması Yortusu” (Chandleur) şekline dönüştürmüştür.¹⁴⁰

c) Su ile İlgili İnançlar

Tabiatta var olan güce duyulan saygı ve doğanın yenilenen, hayat bahşeden olayları, insanları kendine hayran bırakarak zamanla kutsallık kazanma evresine yükselmiştir. Ulaşılamayan yüce bir gücün dışa vurumu olan doğa olayları karşısında insan, acziyetiyle boyun eğen bir konumda bulunur ve bu güce olan saygısını tavırlarıyla dile getirmeye çalışırdı.

Doğanın güneşten sonra en cazibedar yaşam enerjisi olan su, insanın, hayvanın, bitkinin yegâne besin kaynağı olarak adeta hayatın devamının sembolüdür. Enerji ve güce olan saygının bir sonucu olarak antik dönem insanları, suyla ilgili çeşitli inançlar geliştirmişlerdir. Su ile ilgili inanç ve uygulamalarda, Hıristiyanlık öncesi Ermeni tanrılarına ait tapınakların çoğunluğunun Fırat Nehri, Murat Suyu, Aras Nehri ya da kollarından birisinin yakınlarına inşa edilmiş olması suya kutsiyet atfedildiğinin işaretlerindedir.¹⁴¹

Ermeni coğrafyası deniz seviyesinden oldukça yüksek, dağlık ve eğimli bir arazinin üzerine konuşlanmıştır. Su kaynakları açısından son derece zengindir. Tek

¹³⁸ Küçük, *Ermeni Kilisesi Ve Türkler*, s. 22. Canan Seyfeli bu konuyu farklı aktarır. Seyfeli’ye göre dişil olan ateşin eril Mihr ile temsil edildiği ileri sürülmesi akla yatkın değildir. Günümüze kadar gelmiş olan ve 14 Şubat’ta kutlanan Terıntas (kilisede Rabb’in sunuluşu, Tear’nındar’ac) şöleninde ateş yakılarak üzerinden atlanması, etrafında dönülmesi, özellikle yeni çiftlerin bunu yapmasıyla mutluluğa erişileceği inancı vardır. Bu uygulamanın Hıristiyanlık öncesine, tanrı Tir’e dayandığı, ateşperestliğin bir kalıntısı olduğu söylenmektedir. Seyfeli, “Hıristiyanlık Öncesine Dayanan Bazı Ermeni Halk İnançları”, s. 157.

¹³⁹ Küçük, *Ermeni Kilisesi Ve Türkler*, s. 22.

¹⁴⁰ Küçük, *Ermeni Kilisesi Ve Türkler*, s. 23.

¹⁴¹ Seyfeli, “Hıristiyanlık Öncesine Dayanan Bazı Ermeni Halk İnançları”, s. 157.

tanrılı dönem öncesi doğaya yönelen ve doğadan referans alan toplumlarda olduğu gibi Ermeniler de, zamanla su ile ilgili kült geliştirmişlerdir. Coğrafyanın da buna uygun olması suya dair inançlarını ve uygulamalarını etkilemiştir. Ermenilerde su ile ilişkili olarak tanrıça Zovinar (Dzovinar)'dan bahsedilir. Ermeni tanrı sisteminin su, deniz ve yağmur ilahesi olan Zovinar, gök gürültüsünün ruhu olarak bilinirdi. Ateşten bir ilahe olan Zovinar (Dzovinar)'ın, suyun ruhundan veya denizden doğduğuna da inanılır, yağmuru ve doluyu yağdırdığı kabul edilir.¹⁴²

Günümüz Ermenilerinde su ile ilintili inançlarda Hıristiyanlıktan önceki pagan dönemin izlerine rastlamak mümkündür. Haziran ayının son haftaları ile Temmuz ayının ilk haftalarında Vartavar (Vardavar) ile İsa Mesih'in Suret Değiştirmesi ve İzzet Yortusu birlikte kutlanır. Su Panayırı da denilen bu kutlamanın Nuh Tufanı'ndan kaldığına inanılır ve bugün de su şakaları yapılarak eğlenilir.¹⁴³

d) Dağ ve Ağaç ile İlgili İnançlar

Pagan dönemde Ermeniler dağ ile ilgili de inanç geliştirmişler ve bazı dağlara kutsiyet atfetmişlerdir. Yüksek dağ tepelerinin göklere yakın olması ve ulaşılamaz bir konumda bulunmaları sebebiyle tanrı tapınaklarının bir kısmı dağların zirvelerine yapılmıştır. Bunun güzel bir örneği olan “Kommagene, Nemrut Dağı'nın zirvesindeki tapınak”¹⁴⁴ sağlam bir şekilde günümüze kadar ulaşmıştır.

“Ağrı (Ararat, Masis), Nemrut, Süphan, Tendürek dağları Ermeniler için kutsal kabul edilen dağlardır.”¹⁴⁵ Özellikle Ağrı (Ararat) Dağı, Ermenilerde müstesna bir konumdadır. Ararat'ın bu özel konumu dini referansa dayanır. Ermenilere göre Nuh'un gemisinin Büyük Tufan olayından sonra “Ararat'ın zirvesinde kalarak” kurtulabildiği Kutsal Kitap'ta anlatılır.¹⁴⁶ Bugün bile Nuh'un gemisinin Ağrı Dağı'nda durduğu inancı Ermeniler arasında çok yaygın bir inançtır.¹⁴⁷

¹⁴² Yılmaz, “Ermeni Mitolojisi Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 102.

¹⁴³ Seyfeli, “Hıristiyanlık Öncesine Dayanan Bazı Ermeni Halk İnançları”, ss. 157-158; Aren Dadiroğlu, “Suları Hazırlayın Vartavar Geldi”, *Agos Gazetesi*, (05.07.2013), <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/5223/sulari-hazirlayan-vartavar-geldi>; Lusyen Kopar, “Vakıflı Köyünün Tarihinde Yolcuycudum”, *Agos Gazetesi*, (09.07.2018), <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/20940/vakifli-koyunun-tarihinde-yolcuycudum>.

¹⁴⁴ Movsisyan, *Ermenistan Tarihi: Özet Kitap*, s. 47.

¹⁴⁵ Seyfeli, “Hıristiyanlık Öncesine Dayanan Bazı Ermeni Halk İnançları”, s. 158.

¹⁴⁶ Movsisyan, *Ermenistan Tarihi: Özet Kitap*, s. 11, Yaratılış:8.

¹⁴⁷ Seyfeli, “Hıristiyanlık Öncesine Dayanan Bazı Ermeni Halk İnançları”, s. 158.

“Ağaç, Ermeniler arasında kültü bulunan bir diğer varlıktır.”¹⁴⁸ Ermeni kahinler sos (çınar) ağacının dallarının hareketini, yapraklarının hışırtısını yorumlayarak anlamlar çıkartırlardı.¹⁴⁹ Kerovpyan’a göre, putperestlik zamanlarında Ermeniler ağaca da tapar, ormanlarda tanrıların yaşadığına, rüzgar esmesi sonucu yapraklardan çıkan hışırtının tanrıların sesi olduğuna inanır ve bu seslerden geleceği tahmin etmeye çalışırlardı. Ermeni atalarından olan Ara Keğetsig ise, ağaca olan saygısını ifade etmek için, adı Anuşavan olan oğlunu Ermenilerce kutsanan çınar (sosi) ağacına adayarak, ona, “Sos” ya da “Sosaniver” (çınara adanmış) adını uygun görmüş ve sonrasında Anuşavan, “Sos” veya “Sosaniver” adıyla anılır olmuştur.¹⁵⁰

2) Ruhlarla İlgili İnançlar

“Animizm, insanları saran ruhlar ve görünmez güçlere olan inanç olarak özetlenebilir.”¹⁵¹ Her nesnenin bir ruhu olduğu, ruhsal varlıklar tarafından yönetildiği ve doğada insan ruhuna benzer başka ruhların da bulunduğu inancı doğayı merkeze alan antik dönem insanların genel kabulleri arasındadır.

Ermeniler, genel olarak, ruhun varlığını kabul eder ve onların insan üzerinde çeşitli etkiler bıraktıklarına inanırlar. Bu ruhlar, iyiler K’ack (Kalçlar) ve kötüler Ays’ler (Aiss) olarak iki grupta sınıflandırılmaktadır.¹⁵² Ays, rüzgar kılığında girip insanın içine giren, insanı ruh hastası veya kötü bir ruha dönüştürebilen, kötü tabiatlı ruhtur.¹⁵³ Hastayı iyileştirmek için törenler ayinler yapılır ve kötü ruhun çıkması beklenir. K’ack (K’ack’er) ise, genellikle dağlardaki mağaralarda ve taş oyuklarında yaşadığına inanılan cezalandırıcı ruhlardır (cinlerdir).” Bu cinler insanların içine girip onları cezalandırır ve rahatsız ederdi.¹⁵⁴

Alk, yeni doğan bebekler, lohusalar ve ana rahmindeki ceninleri kadın şekline bürünerek korkuttukları düşünülen dişi karakterli ruhlar olup izlerine Türk halk kültüründe de rastlanmaktadır.¹⁵⁵ “Ebedi eş”, “ölümsüz karı” anlamlarına gelen

¹⁴⁸ Seyfeli, “Hristiyanlık Öncesine Dayanan Bazı Ermeni Halk İnançları”, s. 158.

¹⁴⁹ Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, ss. 32-33.

¹⁵⁰ Kerovpyan, *Mitolojik Ermeni Tarihi*, s. 34.

¹⁵¹ Movsisyan, *Ermenistan Tarihi: Özet Kitap*, s. 42.

¹⁵² Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s. 30.

¹⁵³ Seyfeli, “Hristiyanlık Öncesine Dayanan Bazı Ermeni Halk İnançları”, s. 160.

¹⁵⁴ Seyfeli, “Hristiyanlık Öncesine Dayanan Bazı Ermeni Halk İnançları”, s. 160.

¹⁵⁵ Yılmaz, “Ermeni Mitolojisi Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 98.

“Haverjaharsen” ise, özellikle kadınların koruyucusu olan, dağ, ırmak ve deniz perisi veya “peri kızı” çeşitleri bulunan, Ermeniler arasında saygı gösterilen yarı tanrıçalardır.¹⁵⁶

Aralezk ya da Aralezler, (Arlezler, Aralezler, Haralezler), “Ara Keğetsig ve Şamiram” efsanesinde bahsedilen ölü bedeninin tekrar diriltilmesinde rol oynadığına inanılan ruhlardır.¹⁵⁷ Aralez’lerin (Köpek başlı varlıklar) savaş alanlarında düşenlerin (ölenlerin) yaralarını yalayarak iyi ettiklerine inanılmaktadır.¹⁵⁸

Ermenilerde, olağanüstü varlıklar, büyü ve büyücülük inançları yaygındır.¹⁵⁹ Putperestlik çağlarında, büyü ve bakı önemli inanç unsuru olup, büyücülüğün pek çok çeşidinden bahsedilir. Tahta, taş, tuz, kum veya boncuk tanelerinin suya veya yere atılarak çeşitli tahminlerde bulunmaya dayanan “tane dökücülük” kullanılan yöntemlerden biridir. Bu tür bir büyücü olan Şamiram’ın,¹⁶⁰ öldürüleceğini anladığı zaman, boynuna astığı tılsımlı boncukları düşmanın eline geçmesin diye çıkarıp Van gölüne attığı rivayet edilmektedir.¹⁶¹ Ara-Şamiram efsanesinin ana karakterinin başından geçen bu olaydan da anlaşılacağı üzere büyü ve tılsım toplumda yaygın olarak kullanılan bir inanç unsurudur.

3) Atalara Tapınma

Ermeniler, yukarıda zikrettiğimiz etkileri Hıristiyanlık öncesine kadar devam eden bölgesel tanrılarına ilave olarak, toplumlarının saygın konumda bulunan atalarını da kahramanlaştırıp zamanla tapınmaya başladılar. “Hayk, Ara Keğetsig, Dork Ankeğ”¹⁶² bu tanrılar arasında sayılabilir.

Hayk (Hayg), Ermeni tanrılar sisteminin en başındaki ilah, Ermenilerin isim babası ve ilk atasıdır. Hayk, Ermeni halkına özgürlük ve millet olma bilinci aşıl原因an sembolüdür. Kaynaklara göre Büyük Tufan olayından sonra Nuh’un çocukları Ham,

¹⁵⁶ Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s. 28.

¹⁵⁷ Seyfeli, “Hıristiyanlık Öncesine Dayanan Bazı Ermeni Halk İnançları”, s. 159.

¹⁵⁸ Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s. 31.

¹⁵⁹ Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s. 31.

¹⁶⁰ Şamiram(Semiramis) hakkında geniş bilgi için bk. Kerovpyan, *Mitolojik Ermeni Tarihi*, s. 27-33.

¹⁶¹ Kerovpyan, *Mitolojik Ermeni Tarihi*, s. 33.

¹⁶² Yılmaz, “Ermeni Mitolojisi Üzerine Bir Değerlendirme”, ss. 96-99.

Sam ve Yafes¹⁶³ yeryüzüne hükmetti. Ermeniler kendi soylarının Yafes'in torununun oğlu olan Hayk'a dayandığını kabul ederler. Hayk, Asur-Babil ilahı Ba'al (Bel/ Baal)¹⁶⁴ ile yapmış olduğu özgürlük mücadelesiyle de tanınır.¹⁶⁵ Zamanla mitolojik öğelerle zenginleşen Hayk ve Bel destanı sonrası Hayk, saygın bir atadan tanrı statüsüne yükselmiştir.

Ara Keğetsig (Güzel Ara), Ermenilerin mitolojik atası Hayk'ın soyundan gelen Aram'ın evladıdır ve Ermeni tanrılar sisteminin en kadim ilahlarından biridir. Ara panteonda; ilkbahar, çiftlik işleri ve tarımsal üretimi sembolize eder. Mitolojik anlatımda ise Ara, tanrısal güçleri olan bir kral olarak, daha ziyade Semiramis adındaki Asur kraliçesi ile (Ermeni kayıtlarında Şamiram)¹⁶⁶ beraber zikredilir.¹⁶⁷

Ermeniler, günümüzde de Ara-Şamiram efsanesini konu edinen etkinlikler organize ederek geleneksel değerlerini yaşatmaya çalışmaktadırlar.¹⁶⁸

¹⁶³ Ermeni kaynaklarında bunlar, Zirvan, Didan ve Hatedoste yani Sem, Kam ve Hapet olarak geçer. Bk. Kerovpyan, *Mitolojik Ermeni Tarihi*, s. 11.

¹⁶⁴ Ermenilerin atası kabul edilen Hayg (Hayk), Büyük Tufan sonrası Nuh peygamberin çocuklarından Yafes (Hapet)'in soyundan gelen heybetli, iri yapılı, kıvrıkcık saçlı, alev gözlü, bilekli, yakışıklı bir devdi. Büyük bir cesaretle, devlere ve yiğitlere hükmetmek isteyenlere karşı çıktı. Nemrut diye de anılan ve Nuh peygamberin oğlu Ham (Kam, Didan)'ın soyundan gelen Pel (Bel)'in istibdatını da kabul etmedi, oğulları torunları üç yüz kadar adamı hizmetkarları ve tüm soyuyla Babil'den ayrılıp kuzeye Ararad ülkesine göç etti. Hayg'ın gidişinden hoşnut olmayan Pel, geri dönme çağrısı yapması için elçiler gönderdiyse de Hayg'tan olumsuz sonuç aldı. Bunun üzerine ordusuyla Hayg'ın olduğu bölgeye savaşa giden Pel savaşta Hayg'ın attığı okla öldü, Hayg ve ordusu savaşta galip ayrıldı. Hayg savaş alanına kurduğu kente bu zaferin anısına *Hayk* (Hay'lar –Ermeniler) adını verdi. Bu nedenle bölge *Hayots tzor* (Hay'ların vadisi) adını aldı. Ermeni ülkesi ise ataları Hayg'ın adıyla anılır oldu. Kerovpyan, *Mitolojik Ermeni Tarihi*, ss. 11-18. Ayrıca bk. Dabağyan, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, s. 25-30.

¹⁶⁵ Yılmaz, "Ermeni Mitolojisi Üzerine Bir Değerlendirme", ss. 99-100.

¹⁶⁶ Hayk'ın soyundan gelen Ara Keğetsig'e (Güzel Yakışıklı Ara) Asur kralının eşi Şamiram (Semiramis) kral Ninus'un ölümünden sonra vaatlerde bulundu. Ondan, Ninova'ya gelmesini, kendisiyle evlenerek Ninus'un sahip olduğu her şeye hükmetmesini veya arzularını tatmin ettikten sonra büyük armağanlarla barış içinde ülkesine dönmelerini istedi. Ara, Şamiram'ın bu isteğini geri çevirince Şamiram büyük bir ordu ile Ermeni ülkesine, Ara'nın üzerine yürüdü. Şamiram'ın askerleri tarafından öldürülen Ara'nın ölümü halktan gizlendi. Şamiram, Ara'nın yaralandığını ve tanrılarının onun yaralarını yalayıp Ara'yı iyileştireceğini tüm halka duyurdu. Ara'nın cesedini ortadan kaldırıp sevgililerinden birini gizlice Ara gibi giydirdi ve şu haberi yaydı: "Tanrılarının gücüyle Ara hayata döndü, Bundan böyle daha fazla ibadet edip onları yüceltmeliyiz; çünkü isteğimizi gerçekleştirip, bizi sevindirdiler." Şamiram, tanrılar adına bir heykel dikti, onları kurban ve adaklarla onurlandırdı; böylece, tanrılarının gücüyle Ara'nın dirildiğini göstermeye çalıştı. Tanrılarının şöhreti bütün ülkede yayıldı, halk tüm bunlara inandı; sonuçta Şamiram, Ermeniler'in isyanını bastırmayı başardı. Kerovpyan, *Mitolojik Ermeni Tarihi*, s. 27-33.

¹⁶⁷ Yılmaz, "Ermeni Mitolojisi Üzerine Bir Değerlendirme", ss. 96-97.

¹⁶⁸ Miran Manukyan, "Ara & Şamiram'da heyecanlı geri sayım", *Agos Gazetesi*, (19.02.2016), <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/14432/ara-samiramda-heyecanlı-geri-sayım>; Miran Manukyan, "Ara Şamiram efsanesi bu kez Şişli'de sahne alıyor", *Agos Gazetesi*, (21.04.2017), <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/18306/ara-samiram-efsanesi-bu-kez-sislide-sahne-alıyor>.

Atalara tapınmanın diğerk bir unsuru ise, Dork Ankeğ-Tork Angeğ (Babil tanrısı Nergal)'dir. Dork Ankeğ, Ermenilerin mitolojik ata tanrısı Hayk'ın torunu olmasının yanında, Ermeni Panteonunda güç, cesaret ve zanaatları sembolize eder.¹⁶⁹ Canan Seyfeli'nin H'orenatsi'den aktardığına göre, Hayk'ın torunlarından olan Dork, biçimsiz, uzun boylu, ucube, basık burunlu, çökük ve çapraz gözlü, çirkin, dev gibi ve güçlü bir adamdır. Ayrıca onun büyük kayaları şekillendirdiği ve kayaları kaldırarak düşman gemilerine fırlattığı rivayet edilir.¹⁷⁰

Ermeniler, "Amanor'a"¹⁷¹ da tazimde bulunmuşlardır. Ermenilerin milli tanrıları arasında yer alan yeni yıl tanrısı olarak da bilinen Amanor, meyvelerin koruyucusudur ve tapınağı Bakavan'dadır. Bayramı, meyvelerin çıktığı gün kutlanmakta olup 6 gün devam eder ve bugün, yeni yılın başlangıcı sayılır. Amanor, Ermeniler arasında aynı zamanda Vanatur ismiyle de anılır.¹⁷² Eski Ermeni takviminde ayın on dördüncü günü Tanrı Vanatur adına ayrılmıştır.¹⁷³

Sonuç olarak, Ermenilerin Hıristiyanlık öncesi inançları çok renklilik arz etmektedir. Pagan putperest inanç ortamının hâkim olduğu Ermeni coğrafyasının inançları üzerinde, yakın komşularının etkisi belirgindir. Atalara tapınma, ruhlara inanç, natüralizm gibi inançlar halk arasında yaygındır. Halk inançları Ermenistan'da Hıristiyanlığın resmi din olması sonrasında da etkisini sürdürmüş bazı inançlar, Hıristiyanlıkla yeni bir yapıya bürünerek de olsa devam ettirilmiştir.

Ermeni mitolojisi çok tanrılı inanç sistemine yeni kültler kazandırmış, Ermeni atalarının kahramanlık hikayeleri saygının oluşturduğu mitolojik unsurlarla zenginleşerek zamanla atalara tapınma boyutuna ulaşmıştır. Farklı aile ve hanedanlıkların yönetiminde kalan Ermeni toplumunu birlik ve beraberlik içinde tutması bakımından, mitolojiyle desteklenen milli tanrılar önemli bir unsur olmuştur. Eski Ermeni inanç, gelenek ve mitolojisi, dördüncü yüzyıldan itibaren Ermeni coğrafyasında büyük bir yayılma gösteren Hıristiyanlıktan sonra da, toplumu etkilemiştir.

¹⁶⁹ Yılmaz, "Ermeni Mitolojisi Üzerine Bir Değerlendirme", s. 99.

¹⁷⁰ Seyfeli, "Hıristiyanlık Öncesine Dayanan Bazı Ermeni Halk İnançları", s. 152.

¹⁷¹ Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s. 13.

¹⁷² Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, ss. 13-14.

¹⁷³ Kerovpyan, *Mitolojik Ermeni Tarihi*, s. 61.

C) ERMENİLERİN HİRİSTİYAN OLMA SÜRECİ

Ermenilerin Hıristiyan olma sürecinde etkili olan iki kral Kral Abgar (Apgar) ve Kral III. Trdat (Tiridates) dönemleri önemlidir. Abdurrahman Küçük'ün Ermeni tarihçisi Horenli Musa (Moise de Khorene)'dan aktardığına göre; Edessa (Urfa) Kralı Apgar, cüzzam hastalığına yakalanmıştı. İsa'nın bu hastalığı iyileştirdiği haberlerini alınca İsa'ya bir mektup yazdı ve onu Edessa'ya davet etmesi için adamlarıyla gönderdi. İsa, Kral Abgar'a hitaben yazdığı mektubunda, Filistin'de bir görevinin olduğunu ve bırakmasının mümkün olmadığını ifade ederek kendisi için, havarilerinden birini göndereceği sözünü verir. Bu mektup beraberinde İsa'nın, yüzünü silmiş olduğu ve yüzünün izini taşıyan mendil gönderdiği de rivayet edilir.¹⁷⁴

İşte bu olay sonrası İsa, söz verdiği gibi havarilerini gönderdi. Havarilerin hastalığına şifa bulması sonucu etkilenen Kral Abgar da, Hıristiyanlığı kabul ederek, "Vaftiz" olmuş ve halk da onun ardından birlikte vaftiz olup, Hıristiyanlığı kabul etmişlerdir.¹⁷⁵ İsa'nın sözlerine göre Ermenistan'a gelen havarilerden Thaddeus, 43-66 yılları arasında burada bulundu. 60-68 yıllarında ise Bartholomeos geldi. Havarilerin bizzat gelip kilise oluşumunu başlatmaları sebebiyle Ermeni Kilisesi'ne "Ermeni Havariler (Apostolik) Aziz Kilisesi" ismi verildi.¹⁷⁶ Ermeniler bu anlatıyla kiliselerinin bağımlı havariler vasıtasıyla İsa'ya dayandırmak istemektedirler. "Bir kilisenin geleneğe bağlılık noktasında doğrudan apostolik kilise olması tarihsel önemini artırmaktadır."¹⁷⁷

Kral Abgar ve bir kısım halk Hıristiyanlığı benimsemiş olsalar da, Ermenilerin toplu olarak Hıristiyan oluşunu Ermeni Kilisesi ve Ermeni tarihçilerinin büyük çoğunluğu, 301 yılından başlatırlar.¹⁷⁸ Aziz Gregor'un, Ermeni Prensi Trdat'ı vaftiz etmesinin ardından bölgedeki Ermenilerin çoğunluğu Gregor'un Hıristiyanlık anlayışı

¹⁷⁴ Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, ss. 36-37. Aynı anlatının farklı yorumuna göre, Kral Agbar'ın katibi Annan, Eddese'ya İsa'nın bir resmini getirir. Bu resim birkaç yüzyıl burada saklandıktan sonra Konstantinopolis'e taşındı ve XIII. yüzyılda oradan Cenova'ya getirildi. Resim hala Aziz Bartholomeos Ermeni kilisesinde muhafaza ediliyor. Movsisyan, *Ermenistan Tarihi: Özet Kitap*, s. 50.

¹⁷⁵ Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s. 37.

¹⁷⁶ Movsisyan, *Ermenistan Tarihi: Özet Kitap*, s. 50. Ayrıca bk. Basmacıyan, *Şark'ta Toplumsal Ve Dinsel Hayat*, s. 53, Dabağyan, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, s. 65.

Bu efsaneyi eleştirenler de vardır. 494 yılında Roma'da yapılan bir Synod'da bu efsanenin uydurma olduğu Papa I. Gelase tarafından ilan edilmiştir. Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, ss. 37-39.

¹⁷⁷ Seyfeli, *İstanbul Ermeni Patrikliği*, s. 27.

¹⁷⁸ Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s. 37; Dabağyan, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, s. 65.

çevresinde cemaatleşmiş ve zamanla Ermeni Kilisesi merkezli bir kimlik kazanmışlardır.¹⁷⁹

Ermeniler, Aziz Gregor'un öncülüğünde Hıristiyanlığı kabul ettikten sonra, O'nun ismini, "Lusavoriç-Aydınlatıcı" diye değiştirmiş; sonrasında ise, "Uğapar-Havariler Kilisesi" adıyla bilinen Ermeni kilisesi, günümüze kadar gelen kullanımıyla aynı zamanda "Lusavoriçagan" adıyla da anılır olmuştur.¹⁸⁰ Böylece, Hıristiyanlık 1-3. yüzyıllarda Ermenistan'a girmiş, 4. yüzyılın başlarında devletin resmi dini olarak kabul edilmiş ve 4-6. yüzyıllarda tam anlamıyla bağımsız bir ulusal kilise olmuştur.¹⁸¹

¹⁷⁹ Mahmut Niyazi Sezgin, *Ermenilerde Din, Kimlik ve Devlet: Ermeni Sorununa Ermeni Milli Kimliği Açısından Bakış*, Ankara, Platin Yayınları, 2005, ss. 23-24.

¹⁸⁰ Dabağyan, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, s. 65.

¹⁸¹ Movsisyan, *Ermenistan Tarihi: Özet Kitap*, s. 51.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ERMENİ KİLİSESİ'NİN OLUŞUM SÜRECİ, İNANÇ VE İBADET BOYUTU

Ermenilerde Kilisenin kuruluşu, Aziz Gregor (Gregoir-Grigor) ile Eçmiadzin'de başlar, kilise aynı zamanda ezeli ve ebedi kurtuluş vasıtası olarak görülür. Kilise oluşumunun sistemleşmeye başlamasıyla birlikte ilk olarak; ırk ve ülkeye atfedilen etnografik (kavmiyet) bir isim, bir de doktrine ait ilkelerden gelmekte olan ikinci bir isim verilir.¹⁸²

Ermeniler, etnografik isim anlamında kendilerini Ermeni Kilisesi (Hay Yegeğetzi) ifadesiyle tanımlarlar.¹⁸³ Diğer Hıristiyanlar doktriner isim olarak Ermeni Kilisesi'ni, kurucusunun adından dolayı "Gregoryen Ermeni Kilisesi" olarak adlandırırılar.¹⁸⁴ Ancak Ermeniler, Batılıların kendilerini küçük düşürmek için böyle bir tanımlamada bulduklarını belirterek Gregoryen ismini kabul etmezler. Ermeniler kiliselerinin İsa'nın havarileri tarafından kurulup onun öğretisi ve geleneklerini taşıdığını ifade etmek için doktrin ismi olarak, 'Apostolik' (Havarisel) ifadesi¹⁸⁵ ile "Lusavorçagan (Aydınlatıcı) Ermeni Kilisesi" tabirini kullanırlar. Kurucusunun adına nisbetle Gregor'a bağlanan bu kilise, Apostolik (Arekelakan-Havarisel), Katolik (evrensel), kutsal (sourp) ve ortodoks (oughapar) sıfatları ile tanımlanmaktadır.¹⁸⁶

A) BAĞIMSIZ ERMENİ KİLİSESİ'NİN TEŞEKKÜLÜ

"Aydınlatıcı" olarak bilinen Gregor Partev Lusavoriç'in¹⁸⁷ Ermenistan'a Hıristiyanlığı getirmesi sonrasında halk için yeni bir dönem başladı. Başlarda inanç yapısını değiştirmek kolay olmasa da zamanla putperest inançların yerini Hıristiyanlığın

¹⁸² Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s. 138.

¹⁸³ Seyfeli, *İstanbul Ermeni Patrikliği*, s. 29.

¹⁸⁴ Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, ss. 138-139.

¹⁸⁵ Ahmet Türkan, *İstanbul'da Ermeni Cemaatleri Arasındaki Dini ve İdari İhtilaflar ve Tartışmalar*, (Doktora Tezi), Konya: Selçuk Üniversitesi, 2011, s. 16. Mehmet Ümit (ed.), *Türklerin Dinî Kültür Havzaları*, Kütahya, Küresel Araştırma Düşünce Merkezi, 2019, s. 68.

¹⁸⁶ Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, ss. 138-139.

¹⁸⁷ Movsisyan, *Ermenistan Tarihi: Özet Kitap*, s. 50.

ilke ve kuralları aldı. Bu bağlamda insanları yeni dine adapte etmek için kilise, dinî kavramları tekrar kurguladı, Anahit Tanrıça tapınağı ve Vahagn adına yapılmış tapınak gibi eski tapınakların yerine, yeni dinin ibadethanelerini kurarak isimlerini Meryem Ana ve İsa Mesih tapınağı olarak değiştirdi. Ayrıca kurban kesmek, Vartavar Bayramı, vb. pagan alışkanlıklarını ve bazı ayinleri devam ettirme kararı aldı.¹⁸⁸

Hıristiyanlık; Ermeni Kralı Trdat zamanında “resmi din” olarak benimsenip Ermeni halkının bu yeni dini toptan kabulü gerçekleşince, Hıristiyanlığın resmi kurum ve kuruluşlarının oluşturulması ve eğitim-öğretim meselesi gündeme gelmiş ve bu kurumsallaşmayı organize edecek dini bir liderin seçilmesi lüzumu ortaya çıkmıştır. Bunun için en uygun aday ise, Ermenilerin topluca Hıristiyan olmasını sağlayan Gregor idi.¹⁸⁹ Lusavoriç, Kayseri’ye giderek dinî lider olan Leous’un onayıyla Ermenistan’ın baş ruhani reisi olarak kutsanıp tasdik olundu.¹⁹⁰

Lusavoriç, Kayseri dönüşü uğradığı yerlerde eski tapınakları, heykelleri yıkıp, halkı vaftiz etmiş ve Ermeni Krallığı’nın merkezi Vagarşabat’a (sonra Eçmiadzin olarak adlandırılmıştır) dönmüştür. Gördüğü bir vizyon sonrası kendisine bildirilen yerde, “Tanrı’nın Oğlu’nun indiği yer” anlamına Eçmiadzin (Eçmiyazin) denilen Tanrı’nın Evi’ni inşa ederek, “Mesih’in Sunağı”nı yapmıştır.¹⁹¹ Eçmiadzin, İsa’nın Aziz Gregor’un vizyonunda bu kiliseye inmesi ve bazı kutsal eşyaların burada bulunması münasebetleriyle daima ana kilise olarak görülmüştür. Gregor ise, kurmuş olduğu kilisenin başında en üst hiyerarşik merteye olan Katolikos unvanıyla 25 yıla yakın görev yapmıştır.¹⁹² Aziz Gregor, bütün Ermenilerin ilk Katolikosu olarak milletin ruhanî temsilcisi ünvanını almış ve ondan sonra yerine geçenler de bağımsızlık ifade eden bu ünvanı kullanmıştır.¹⁹³

Katolikoslar (Ermenicesi Katogikos), kilisenin ruhani lideri ve ulusun temsilcisi sıfatıyla siyasal işlerde de önemli roller oynadılar.¹⁹⁴ Ermeni Kilisesi’nin günümüze ulaşan kanun ve kuralları, liturjisi ve düzenleyici tedbirleri Gregor tarafından

¹⁸⁸ Movsisyan, *Ermenistan Tarihi: Özet Kitap*, s. 51.

¹⁸⁹ Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, ss. 127-128.

¹⁹⁰ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1976, s. 121.

¹⁹¹ Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, ss. 127-128-130.

¹⁹² Seyfeli, *İstanbul Ermeni Patrikliği*, s. 32.

¹⁹³ Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s. 140.

¹⁹⁴ Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 122.

oluşturuldu. IV. yüzyıla gelindiğinde ise Ermeni Kilisesi'nin hiyerarşisi ve yönetimi düzene konulmuştur.¹⁹⁵ “Ermeni Kilisesi'nin şekillenmesi konusunda Ermenice Hıristiyan eğitim çok önemliydi, bu okulun kurucuları 405 yılında Mesrob Maştots ve Sahak Partev oldular.”¹⁹⁶ Ermeni alfabesinden önce henüz kilise liturjisi oluşmadığı dönemde İncil ve ayinler Grekçe ve Süryanice okunuyordu.¹⁹⁷

Alfabenin icadından sonra ilk olarak, İncil'in Ermenice'ye tercümesi yapılmıştır.¹⁹⁸ Ermeniler, kilise liturjisini oluştururken Kayseri liturjisinden faydalanmış, fakat ona belli düzeyde bağlı kalarak kendi eski kültürlerindeki uygun olan ritüellerden de yararlanarak bunları da Hıristiyanlaştırmışlardır. Böylece diğer kiliselerden ayrıldıkları farklı ve tamamen kendilerine ait “milli bir usul” ortaya çıkarmışlardır.¹⁹⁹

Ermeniler bir yandan kendi dinsel dönüşüm ve değişimlerini yaşarken diğer taraftan da Hıristiyanlığın içsel çekişmelerinin, fikir ayrılıklarının tartışıldığı konsillere katılımcı göndererek kendi bakış açılarını bu toplantılara yansıtmışlardır. Hıristiyanlık tarihinde konsiller, ele aldığı kararlar ve bu kararlara muhalif ayrılık hareketleri sonrasında birtakım değişim ve dönüşümü ortaya çıkarmıştır. Hıristiyanlığın Bizans'ın resmi dini olması sonrasında ilki 325 tarihinde İznik'te yapılan konsiller, dindeki muhtelif fikir ayrılıklarının aynı zeminde konuşulması ve ortak kararlar alınması açısından önemlidir.

1.İznik Konsili (325), İmparator Konstantin döneminde Arius karşıtı olarak gerçekleştirilen bir konsil olup, bu konsilde alınan ve “İznik İman Kuralı” adı verilen Kredo, Baba ile Oğul arasındaki tabiat eşitliğini kabul eder.²⁰⁰ Bu karar gereği, İsa'nın öz itibarıyla gerçek tanrı olduğu fikri pekişmiştir. Bu konsilde alınan kararların sonucu, Ermenileri temsilen orada hazır bulunan Gregor Lusavoriç'in oğlu Arisdakes tarafından Ermenilere getirildi.²⁰¹

¹⁹⁵ Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, ss. 140,142.

¹⁹⁶ Movsisyan, *Ermenistan Tarihi: Özet Kitap*, s. 51.

¹⁹⁷ Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s. 143.

¹⁹⁸ Seyfeli, *İstanbul Ermeni Patrikliği*, s. 32.

¹⁹⁹ Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s. 144.

²⁰⁰ Aydın, *Hıristiyan Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık*, s. 160.

²⁰¹ Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 122.

İmparator I. Theodose tarafından Macedonius'a karşı toplanan İstanbul Konsili'nde (381) Kutsal Ruh'un ilahlığı kabul edilmiş, İmparator II. Theodose'nin Nestorius'a karşı topladığı Efes Konsili'nde (431) ise, Bakire Meryem'in "Tanrı Annesi" olduğu belirlenmiştir.²⁰² Bu konsillere Ermeni Kilisesi'nin katılımının olup olmadığına dair net bir bilgi yoktur. Ancak Ermeniler, bu ilk üç genel konsili ve kararlarını kabul etmektedirler.²⁰³

İmparator Marcien'in Monofizitlere karşı topladığı Kadıköy Konsili (451) ise, kurtarıcı bir tek şahsiyette iki tabiatın kabul edildiği bir kararla noktalanmıştır.²⁰⁴ Bu konsilde monofizit akide reddedilip, İsa'da ayrılmaz ve değişmez iki tabiatın var olduğu kabul edilince; monofizit akide taraftarı olan Süryani, Kıpti ve Ermeniler bu karara tepki olarak ana cemaatten ayrılmışlardır.²⁰⁵

Ermenilerin ilk üç konsil kararlarını kabul edip Kadıköy Konsili için çekimser kalmalarında ve karşı görüşte bulunmalarında, o dönemde İran ile yaşadıkları siyasal anlaşmazlıklar da etkili olmuştur. İran'a karşı savaş hazırlığı içinde olan Ermeniler konsile temsilci gönderememiş ve dolayısıyla sağlıklı bilgi almaktan yoksun kalmıştır. Bizans İmparatorluğu'nun, İran ile olan mücadelesinde Ermenilerin yardım isteğini geri çevirmesi sonucu İran hakimiyetine giren Ermeniler, 527 yılında Katolikosluğun aldığı kararla Kadıköy Konsili kararlarını reddetti. Dolayısıyla, İstanbul Kilisesi'nden ayrılmış olan Ermeniler, aynı zamanda, Roma Kilisesi'nden de ayrılmış oldular.²⁰⁶ Zaman zaman Roma ve Bizans kiliseleriyle uzlaşma çabaları olsa da hem Roma Kilisesi'nin hem de Bizans Kilisesi'nin uzlaşmadan ziyade hükmetme politikası benimsemeleri sonucun olumlu olmasını zorlaştırmıştır.²⁰⁷ Böylece, monofizit akideyi benimseyen Ermeniler ile Bizans arasındaki ayrılık derinleşerek devam etti.

Kadıköy Konsili kararlarını reddeden Monofizit Ermeni Kilisesi mensupları ile Diyofizit Bizans merkezi arasında zıtlık ve çatışmalar dönemi başlamış, bu fikir ayrılığı, Bizans İmparatorluğu'nun kilise ve din politikasında en önemli sorunlardan birisini

²⁰² Aydın, *Hıristiyan Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık*, s. 160.

²⁰³ Seyfeli, *İstanbul Ermeni Patrikliği*, s. 32.

²⁰⁴ Aydın, *Hıristiyan Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık*, s. 160.

²⁰⁵ Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 266.

²⁰⁶ Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s.125; Bizans ve Roma kiliselerinin, Ermeni Kilisesi ile birleşme teşebbüsleri için bk. Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, ss. 128-130.

²⁰⁷ Türkan, *İstanbul'da Ermeni Cemaatleri Arasındaki Dini ve İdari İhtilaflar ve Tartışmalar*, s. 22.

meydana getirmiştir.²⁰⁸ Ermenilerde, gerek pagan putperest inançların etkisinin sürmesi, gerek Bizans ile olan dini ihtilaflar, gerekse Sasani İmparatorluğu ile yaşanan savaş ve Sasanilerin Zerdüştlüğü hakim kılma çabaları sonucu “bağımsız Ermeni Kilisesi’nin oluşumu yaklaşık altı yüzyıl sürmüştür.”²⁰⁹

B) ERMENİ KİLİSESİ’NDE HİYERARŞİK MAKAMLAR

1) Katolikosluk Merkezleri

a) Eçmiadzin Katolikosluğu

İlk dinî merkez olan Eçmiadzin; günümüzdeki Ermenistan’ın başkenti Yerevan’ın batı kısmında bulunan ve o çağlarda Ermenistan’ın başkenti olan Vağarşabad da bulunuyordu. Meşhur Santaramed tapınağı, Aziz Gregor Partev’in isteği, Ermenistan Kralı, Trdat’ın verdiği onay sonucu yıkılarak yerine Aziz Eçmiadzin Katedrali inşa edilmişti.²¹⁰ Aziz Gregor vaaz çalışmalarını sürdürdüğü esnada gördüğü bir vizyon sonrasında bu yapıyı inşa etmeye karar verir. Vizyonun mesajı açıktır. İsa:

“... Altın kaideye sahip ateşten sütunların yerinde, size gösterilmiş olan yerde Tanrı’nın adının mabedini inşa edin; ve sizlerin ilahi ümit içinde yaşama kurban ettiğiniz yerlerde, kutsal şehitlerin şapellerini...(inşa edin)”

sözyle kilisenin kuruluşuna ışık tutmuştur. Vizyon sonrasında ayrıca Gregor, Kilise’nin lideri olarak seçilmiştir.²¹¹

İlk kiliseyi Eçmiadzin’de kuran Aziz Gregor, onu 25 yıl yönetip dinin ilk merkezi yapmış ve ona, “Tanrı’nın biricik oğlunun indiği yer” anlamında Eçmiadzin adını vermiştir. Eçmiadzin Katolikosluğu, Ermeniler arasında birinci derecede bir öneme sahiptir ve Eçmiadzin Katolikosu da, teoride Ermenilerin biricik şefidir. Eçmiadzin, 301 yılından 901 yılına kadar Katolikosluk merkezi olmuş, 901 yılından 1441 yılına kadar, 540 yıl Katolikosluk farklı yerlere taşınmış ve 1441 yılında ilk

²⁰⁸ Sezgin, *Ermenilerde Din, Kimlik ve Devlet: Ermeni Sorununa Ermeni Milli Kimliği Açısından Bakış*, s. 25.

²⁰⁹ Seyfeli, *İstanbul Ermeni Patrikliği*, s. 34.

²¹⁰ Dabağyan, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, s. 66.

²¹¹ Canan Seyfeli, *Eçmiadzin Kat’olikosluğu’nun Ermeni Kilisesi’ndeki Yeri*, (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi, 2007, ss. 73-74.

merkezi Eçmiadzin'e geri dönmüştür. Eçmiadzin Katolikosluğu, günümüze kadar Ermeniler arasında merkezi önemini ve otoriterliğini korumaktadır. Ermeni Kilisesi'nin kurulduğu ilk dönemden itibaren, aydınlatıcı Gregor'un "Sağ Eli"ne sahip olma, Katolikosluk itibarının bir özelliği kabul edilmiş, takdisler ve kutsal yağ bu "Sağ Eli" ile yapılır olmuştur. Miron ismi verilen Kutsal Yağ'ı ve piskoposları kutsama yetkisi yalnızca Eçmiadzin Katolikosu'na aittir. Eçmiadzin Katolikosluğu, Aziz Aydınlatıcı Gregor'un hatırası ve Ermenilerin en ünlü mabedi olması sebebiyle "hac" yeri olarak kabul edilmektedir.²¹²

b) Sis (Kilikya-Beyrut) Katolikosluğu

Ermenilerin ilk dinî merkezi olan Eçmiadzin, 301 ilk yıllarından 901 yılına kesintisiz olarak faaliyette bulunmuş ancak Moğol istilasıyla birlikte 10. yüzyıldan sonra katolikosluk çeşitli yerlere taşınmış, bu taşınmanın neticesinde de aynı anda birkaç katolikosluk merkezi ortaya çıkmıştır.²¹³

Eçmiadzin ve çevresi Moğollar tarafından işgal edilince bölgedeki Ermeniler Kozan'a gelmişler, bu arada katolikosu takip eden katolikosluk makamı da o bölgede birçok farklı yeri dolaştıktan sonra en son Rumkale'de 1293 yılına kadar ikamet etmiştir. Rumkale'nin Memluklar tarafından alınmasıyla katolikosluk makamı, Kilikya Prensiği'nin merkezi Sis'e yerleşmiştir. Sis Katolikosu bölgedeki Ermeniler üzerinde ruhani lider olarak Katolikosluk görevleri olan Miron yağının çıkarılması, piskopos takdis edilmesinin yanında Ermenilerin dinî inanç ve ibadetlerini de yönetmiştir. Katolikosluk 1293'ten 1441'e kadar Sis'de kalmıştır.²¹⁴ Aziz Gregor'un makamı ve ana katolikosluk kabul edilen ruhani liderlik makamının tekrar Eçmiadzin'e gelmesi ise, 1441 Eçmiadzin Konsili sonrasında gerçekleşmiştir.²¹⁵

c) Ahtamar Katolikosluğu

Eçmiadzin ve çevresinin işgal edilmesiyle katolikosluk merkezi Eçmiadzin'den Dvin'e, sonra yaklaşık olarak 930'lu yıllarda Van'a, daha sonra Van'daki Ahtamar Adası'na gitmiş ve orayı merkez edinmiştir. V. Hovannes ve kendisinden sonra gelen üç Katolikos (931-943), Ahtamar'da ikamet etmiştir. Ahtamar Katolikosluğu, varlığını

²¹² Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, ss. 175-183.

²¹³ Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s. 185.

²¹⁴ Seyfeli, *İstanbul Ermeni Patrikliği*, s. 45.

²¹⁵ Seyfeli, *Eçmiadzin Kat'olikosluğu'nun Ermeni Kilisesi'ndeki Yeri*, s. 168.

1895 yılına kadar sürdürmüştür. 1113 yılından 1895 yılına kadar, 50 kadar Katolikos Ahtamar Katolikosluğu'nda görev yapmıştır. Ahtamar Katolikosluğu, 1114 yılından itibaren müstakil bir merkez olarak görev yapmış; Miron yağı çıkarmış, piskopos takdis etmiş, yargı çevresinde etkisini göstermiştir. Ahtamar Katolikosluğu'nun yetki alanı Van ile Bitlis çevresindeki Piskoposlukları kapsamaktadır.²¹⁶ Günümüzde, Eçmiadzin ve Kilikya olmak üzere iki katolikosluk merkezi bulunmaktadır.²¹⁷ Ahtamar Katolikosluğu ise mevcudiyetini devam ettirmemiştir.

2) Patriklik Merkezleri

a) Kudüs Ermeni Patrikliği

Ermenilerin Kudüs'te varlığı, Hıristiyanlığın ilk devirlerine kadar geri gitmektedir. Hıristiyanlık itikadında Hz. İsa ve Hz. Meryem ile ilgili kutsal sayılan yerlerin zamanla hac merkezi olması sebebiyle bölgeye gelen Ermeni ziyaretçi sayısında artış olmuştur. Ermeni ziyaretçilerin artmasıyla şehre yerleşen Ermeni din adamları ve hacıların sayısı da artmış ve Kudüs'te bir Ermeni toplumu oluşmaya başlamıştır.²¹⁸ 451 yılında yapılan Kadıköy Konsili kararlarını reddeden Ermeniler ve diğer monofizitler de Bizans'ın baskısı sebebiyle zamanla Kudüs'e yerleşmiş ve burada bir topluluk oluşturmuşlardır. Kudüs'ü fetheden Halife Ömer'in uygulamış olduğu İslam hukukundaki zımmiler hukukunun etkisi ile 638 yılında Kudüs Ermeni Patrikliği oluşmuştur. Buna göre; Yakubi-Süryani, Kıpti, Habeş, Monofizit topluluklar üzerinde otorite yetkisi Ermeni Hiyerarşisine verildi ve Piskopos Abraham da Kudüs Ermeni Patrikliği görevine atanan ilk patrik oldu.²¹⁹

Yavuz Sultan Selim Kudüs'ü fethettikten sonra kendisini ziyarete gelen Kudüs Ermeni patriği 3. Serkis'e verdiği fermanla (9 Kasım 1517), Ermenilere birçok ayrıcalığın yanı sıra Habeş, Kıpti ve Süryani cemaatlerinin üzerinde hak yetkisini de vermiştir. Yavuz, bu fermanıyla, İstanbul'un fethi sonrası Fatih'in İstanbul Ermeni

²¹⁶ Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, ss. 188-191.

²¹⁷ Canan Seyfeli, *Ermeni Kilisesi'nde Sakramentler*, Diyarbakır, Kardeşin Copy Center, 2011, s. 437.

²¹⁸ İhsan Satış, "Kudüs'te Ermeniler" *Filistin Araştırmaları Dergisi (FİAD)*, no. 1, Yaz 2017, s. 11.

²¹⁹ Seyfeli, *İstanbul Ermeni Patrikliği*, s. 47.

Patrikhanesi'ne verdiği hak ve imtiyazların benzerini Kudüs Ermeni Patrikhanesi'ne de vermiştir.²²⁰

b) İstanbul Ermeni Patrikliği

“İstanbul Patriği Ermeni milletinin Osmanlı hükümeti nezdindeki temsilcisidir; millet tarafından seçilir ve Sultan tarafından tayin edilir.”²²¹

İstanbul Ermeni Patrikliği'nin kuruluşunu hazırlayan bazı etkenler oldu. Orhan Gazi'nin Bursa'yı fethi (1326) sonrasında Bursa başkent ilan edilmiş ve Türk hakimiyetine geçen Ermeniler'in Ruhani Liderlik Merkezi Bursa'ya nakledilmişti. Bursa'da bulunan Ermeniler ise genellikle zanaatkar kesimi oluşturuyordu. Rumeli Hisarı inşa edilirken Ermeni zanaatkarlar, kalfalar gönüllü olarak bu yapıya katkıda bulunmuş, böylece iki toplum arasında bir yakınlık ortaya çıkmıştır.²²²

Fatih Sultan Mehmet, Rumeli Hisarı'nın yapımında Ermeni ustalarla tanışmış, Bursa'da ikamet eden Ermeni cemaatinin Ruhani önderi Hovagim Yebisgobos ile yakın ilişkileri olmuş ve onu zaman zaman ziyaret etmiştir. Yine bu ziyaretlerin birinde Hovagim Yebisgobos'la aralarında şu diyalog geçmiştir:

“-Şu anda ne okuduğunuzu öğrenebilir miyim?”

O esnada, İncil-i Şerif okumakla meşgul bulunan Hovagim Yebisgobos ise:

-Mukaddes Kitap'tır Hakanım, cevabını vermişti.

Bunun üzerine Sultan Fatih:

- Öyle ise, lalettayin bir sayfa açıp okuyun!.. emrini buyurdu.

Hovagim Yebisgobos, Padişah'ın emrini derhal yerine getirerek, Mukaddes Kitap'tan lalettayin bir sayfa açınca, Peygamberler babında şu ayete tesadüf etti:

‘Sen ve senin kavmin, bütün Cihan'a Hakim olacaktır.’

Bunun üzerine başını genç Hükümdar'a doğru kaldıran Yebisgobos:

- Bütün Cihan'a Hakim olacağınızı müjdeliyor Hakanım, dedi.

²²⁰ Yavuz Ercan, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, Ankara, T. T. K. Yay. , 1988, ss. 15-17. Yavuz Sultan Selim'in Kudüs Ermeni Patriği'ne verdiği fermanın tam metni için bk. Ercan, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, ss. 15-17.

²²¹ Basmacıyan, *Şark' ta Toplumsal Ve Dinsel Hayat*, s. 55.

²²² Dabağyan, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, s. 69.

Sultan Fatih cevaben:

-Bizans da dahil mi? ..

Yebisgobos cevaben:

Elbette Hakanım. O'na şüpheniz mi var!.. Tekmil Cihan diyor.

Bu müjde üzerine Büyük Türk Hakanı:

- Öyle ise, benim için dua eyle. Eğer, Kontantiniyye'yi fethedersem. O'nu Payitaht edeceğim. Seni de cemaatin ile birlikte, oraya getirip, Patrik yapacağım."

Müjdesini Hovagim Yebisgobos'u ziyaretinde dile getirerek Ermenileri onurlandırmıştır.²²³

Bizans'ın Fethi'nden sekiz yıl sonra Fatih Sultan Mehmet, Bursa'da Hovagim Yebisgobos'a söz verdiği gibi pek çok Ermeni ailesi ile birlikte, Hovagim Yebisgobos'u Osmanlı'nın yeni başkenti olan İstanbul'a getirip, 1461 yılında Ermenilerin Patrik'i olarak takdim edince Türkiye Ermenileri Patrikliği resmîyet kazanmış oldu.²²⁴

İmparator Fatih, Ermeni Patriği ilan ettiği Hovagim'i, Ortodoks Patriği'ne verdiği yetki ve haklarla donatarak bu yetki ve hakları bir "Ferman"da kanunlaştırdı. Böylece, "İmparatorluktaki bütün Ermenilerin Patriği olarak Hovagim'e, sivil yetki verildi. Bununla, evlenme, eğitim öğretim, hayır işleri, ibadet, ayin ve törenlerle ilgili uygulamalar Patriğin yetkisine verilmiş oluyordu(...) Fermanla ayrıca, Ermeniler, Süryaniler, Keldaniler, Kıptiler, Gürcüler ve Habeşliler gibi Monofizit Hıristiyan gruplar da, İstanbul Ermeni Patriği'ne bağlandı."²²⁵

Fatih Sultan Mehmet, Samatyakapı'da bulunan, Rumlara ait Sulu-Manastır Kilisesi'ni, Ermeni cemaatine bağışlayınca, Kiliseyi teslim alan Ermeniler, kendi inanç ve adetlerine göre, kiliseyi yeniden düzenleyip, kutsadılar ve dinî bir ayin sonrasında kilisenin adını değiştirerek, "Surp Kevork-Aziz Kevork" adıyla kullanmaya başladılar. Günümüzde bu kilise halen faal durumdadır.²²⁶

²²³ Dabağyan, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, ss. 70-71.

²²⁴ Dabağyan, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, ss. 69-70-71-72.

²²⁵ Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, ss. 194-195.

²²⁶ Dabağyan, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, ss. 71-72.

“İstanbul Ermeni Kilisesi, 17 Mart 1863 tarihinde, Sultan Abdülaziz tarafından onaylanan, 1860 Nizamnamesi ile yönetilmeye başlamıştır(...) II. Abdülhamid'den sonra Nizamnamede bazı değişiklikler olmuştur. Yeni Nizamname 1916 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Günümüzde İstanbul Ermeni Patrikliği dinî ve dünyevî/laik üyelere oluşan kurulca ve Ermeni Milleti Nizamnamesi hükümlerine uygun bir yönetimle yönetilmektedir.”²²⁷

Bu Nizamnameye göre Kilisenin yönetiminden 140 üyeli Genel Kurul sorumludur. Ermenilerin en önemli organı olan Genel Kurul'un üyeleri üç kısımdan oluşur: 20 üyesi ruhbanlardan, 40 üyesi taşradan ve 80 üyesi İstanbul'da ikamet eden meslek sahipleri arasından seçilir ve yarıdan bir fazla üyenin hazır olmasıyla, yani 71 üyeye toplanır. İstanbul Patrikliğinin yargı alanı, Türkiye'nin bütün Ermenilerini kuşatmaktadır. İstanbul Patrikliği, piskopos takdisi ve Miron Yağı çıkarma yönünden Eçmiadzin Katolikosluğu'na bağlıdır.²²⁸

3) Apostolik Ermeni Kilisesi Dışındaki Ermeniler

Türkiye Ermenileri, genel itibariyle Apostolik Ermeni Kilisesi'ne mensup olsalar da, bu inancın dışında Katolik ve Protestan inanca mensup Ermeniler de bulunmaktadır. Katolik Ermenilerin İstanbul'da resmen tanınması ve millet statüsüne getirilmesi, 1830 yılında İstanbul Ermeni Katolik Patrikliği'nin tesis edilmesi sonucu Hagopos Çukuryan'ın patrik seçilmesi ve Babıali tarafından onaylanmasıyla oldu. 1967'den beri Başpiskopos Hovhannes Jean Çolakyan İstanbul Katolik Ermeni Başpiskoposluğu görevini yerine getirmektedir. Günümüzde ise farklı ülkelerdeki Katolik Ermeniler Lübnan-Bzommar'da bulunan Kilikya Katolik Ermeni Patrikliği'ne tabidirler.²²⁹

Ermeni bir papazın, 1760 senesinde Ermeni Kilisesi'nin bazı hatalarını kaleme aldığı bir kitapla birlikte, Ermeniler arasında kilisenin ihtiyaç duyduğu ıslahat fikri konuşulmaya başlar. Bu girişim, Protestanlığın Ermeniler arasında görünüm kazanmasının ilk işareti olarak kabul edilir.

Türkiye'nin Asya'daki topraklarına ilk misyonerlerini 1819 senesinde gönderen American Board, açtığı okullar ile İstanbul'da misyon faaliyetlerine başlar.

²²⁷ Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, ss. 196-197.

²²⁸ Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, ss. 196-198.

²²⁹ Seyfeli, *İstanbul Ermeni Patrikliği*, ss. 48-50.

İstanbul'daki Patrik ve milletin önde gelenlerinin, misyonerlerin başlatmış olduğu harekete engel olmaya çalışması, Ermeni Patrikliği'nin Protestanlığı kabul eden Ermenileri aforoz etmesi müdahalesi de Protestanlığın yayılmasını engellenemez ve 1 Temmuz 1846'da, İstanbul'daki kırk Protestan, İstanbul Birinci Evanjelik Ermeni Kilisesi'ni kurarlar. 15 Kasım 1847'de, Sultan Mecid'in fermanıyla, Protestanlar, Türkiye'de müstakil bir Protestan Ermeni cemaati olarak tanındı ve Evanjelistler hükümetin himayesi altında emniyete kavuştular.²³⁰

C) APOSTOLİK ERMENİ KİLİSESİ'NİN İNANÇ ESASLARI VE İBADETLERİ

1) İnanç Esasları

Apostolik Ermeni Kilisesi'nin temel inançları; Tanrı, İsa-Masih, Kutsal Ruh, Kilise etrafında şekillenmiş olup, ilk üç ekümenik konsilde belirlenen "İznik-İstanbul Kredosu" (inanç ilkeleri) kabul edilir. Ermeni inanç sembolünün Kudüs ve Kayseri kiliselerinden esinlendiği ve Aziz Gregor'un ilaveleriyle son şeklini aldığı ifade edilmektedir. Ermeniler, "İznik Kredosu"ndan başka 1345 yılında yapılmış Sis Ermeni Konsili'nde karara bağlanan formülü de kabul ederler. Ayrıca Ermeni Kilisesi'nde papazların, papaz yardımcılarının ve vartabetlerin takdis töreninde söylenen ikinci bir kredo daha bulunmaktadır.²³¹

"Ermeni Kilisesi'nde Tanrı; Teslis'in kaynağı ve dinin özüdür. Teslis, Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'tan oluşmakta; daire içerisinde "üçgen" ile sembolleştirilmektedir. Bu sembol; güneşteki ısı, ışık gibi özelliklerle misallendirilmektedir. Üçte Birlik (Teslis) Tanrı'yı ifade etmektedir."²³² Ermeniler Tanrı'nın ebedi, her şeye muktedir, her şeyi bilen, her şeyi yoktan var eden, her yerde hazır ve nazır, hayat veren, şefkatli ve affedicisi, yüce ve fakat içkin, her şeye gücü yeten Rab, kıyamet günü tüm insanlığa adil yargılama yapıp mükafat veya ceza verecek tek varlık olduğunu kabul ederler.²³³

Hıristiyan kiliselerinin temel inancı İsa-Masih'in bizzat kendisi olup, Ermeni Kilisesine göre ise İsa-Masih, insan suretinde Tanrı'dır. İnsanlar onda Tanrı sevgisinin

²³⁰ Basmacıyan, *Şark'ta Toplumsal Ve Dinsel Hayat*, ss. 60-69.

²³¹ Seyfeli, *İstanbul Ermeni Patrikliği*, ss. 34-35.

²³² Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s. 216.

²³³ Michel, *Hıristiyan Tanrıbilimine Giriş: Dinler Tarihine Katkı*, s. 56.

bedenlenmesini, bilgeliğini ve kudretini görürler. O, ilahi vahiyle dolu olarak, öğretisinin bütün yapısı kendi şahsiyetine dayanarak konuşur ve sahip olduğu ilahî nitelikler, onu diğer dinî önderlerden farklı kılmaktadır.²³⁴

Hıristiyan inancının temelinde olan Kutsal Ruh, Tanrıdan bağımsız bir inanç unsuru olmayıp Ruh, Tanrının yeryüzünde etkili olan, içkin varlığıdır ve Hıristiyan topluluğunu yönlendirir, eğitir, Tanrı sırlarını açar. İncillere göre İsa, Ruhun etkisi ile ana rahmine düştü, Ruh tarafından çöle götürüldü. Yine İsa'nın Peygamber olmadan önce, Ruhun bir güvercin görünümünde üzerine inişi İncillerde anlatılmaktadır.²³⁵ Kutsal üçlü birlik, ilk konsiller olan İznik, İstanbul, Efes, Kadıköy Konsilleri'nde tanımlanmıştır.

Ermeni Kilisesi'nde Kilise, Gelenek ve Kutsal Kitap birbirleriyle bağlantılı olup inanç esasları arasındadır. Kilise, ilahi havanın yaşandığı, Tanrı iradesinin hakim olduğu yerdir. Kilise, Tanrı'nın ilhamlarıyla insanların aydınlatıldığı ve Tanrı'nın seçkin kullarının yetiştiği bir yer olarak kabul edilmektedir. Kilise'nin dışında kurtuluş ve ihсан yoktur. Ermeni Kilisesi'nde Gelenek, nesilden nesile aktarılan inancın mirasının tamamı için kullanılır. Bu bağlamda Hıristiyan Geleneğinin en eski kaynağı, Bakire Meryem ve Havarilerdir.²³⁶

Ermeniler, Tanrı Annesi sıfatıyla Meryem'e, Kutsal Kitap'ın aktarıcısı ve İsa'nın yardımcıları olarak da Havarilere saygı duyarlar, onları yüceltir ve zaman zaman bayramlar vesilesiyle anarlar, ancak onlara tapmazlar. Kutsal kitapları Yeni Ahit ile beraber Eski Ahit de, geleneğin bir parçası sayılır ve okunur.

Apostolik Ermeniler, ölümlerin dirileceğine, ruh ve bedenin ebedi ceza göreceğine, "Tanrı Krallığı"na ve ebedi hayata inanırlar. Genel bir yargılamayı kabul eden Ermenilerde, cennet, cehennem, melek, şeytan inancı da vardır ancak Araf'ın²³⁷

²³⁴ Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s. 217.

²³⁵ Michel, *Hıristiyan Tanrıbilimine Giriş: Dinler Tarihine Katkı*, s. 67.

²³⁶ Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, ss. 220-224.

²³⁷ Araf, cennet ve cehennem arasındaki bekleme yerine verilen addır. Katolik inancına göre, tanrının inayetine ulaştıktan sonra ölen, ancak kötü alışkanlıklarından tam kurtulamamış ve dolayısıyla henüz affolunmamış kişilerin varacakları yerdir. Zira günahlardan temizlenmeden kimse cennete gidemez. Bk. Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 39.

varlığına inanmazlar. Ermeniler için, azizlerle ilgili günler ve törenler önemli yer tutmaktadır.²³⁸

2) İbadetler

Dinler; inanç, ibadet ve ahlaki kuralları bünyesinde barındırarak inananlarına bütünsel bir dünya görüşü sunar ve vazettiği kurallarla inanılan dini yaşanılan din boyutuna taşır. Hıristiyanlık bu bağlamda teslis inancı etrafında imani kurallarını şekillendirmiş, İsa'nın hayatında önemli bir yer edinen dualar ve uygulamaları ile de ibadetlerin ana zemini oluşturulmuştur.

Ermenilerde dua, ibadetin özünü oluşturur ve vazgeçilmez bir unsurdur. Her Hıristiyan Tanrı'ya yakınlaşmak için hem bireysel hem de kilisede cemaatle dua vasıtasıyla ibadetini yerine getirir. Günlük ibadet; ilahiler, Kutsal Kitap'tan alıntılar ve Mezmurlar kitabından bölümlerin gün içerisinde okunması şeklinde devam eder. Ermeni ayinlerinde okunmak üzere hazırlanmış bulunan Vakit Duaları Kitabı, Kutsal Kitap'tan sonraki temel başvuru kaynağıdır. Günlük ibadet; Pazar ayini öncesi yapılan ve İsa'ya atfedilen dualar ile yalnızca büyük perhiz döneminde uygulanan ve Kutsal Ruh'a adanan dualar yapılarak icra edilir.²³⁹ Tam bir inanç ve şuurla yapılması gereken duada kişi Mesih'in adını anarak duaya başlar. Tanrı'ya yakarılan bu özel anda kişinin nasıl davranması gerektiği hususu Markos İncili'nde açıkça ifade edilir:

“Size doğrusunu söyleyeyim, kim şu dağa, ‘Kalk denize atıl!’ der ve yüreğinde kuşku duymadan dediğinin olacağına inanırsa, dileği yerine gelecektir. Bunun için size diyorum ki, duayla dilediğiniz her şeyi daha şimdiden almış olduğunuza inanın, dileğiniz yerine gelecektir. Kalkıp dua ettiğiniz zaman, birine karşı bir şikayetiniz varsa onu bağışlayın ki, göklerdeki Babanız da sizin suçlarınızı bağışlasın.”²⁴⁰

Ermeni Kilisesi'nde yortular, İsa'nın etrafında gelişen önemli olaylar, Bakire Meryem ve Kutsal Haç etrafında şekillenen yıllık, haftalık ve günlük ayinleri liturjik dünyada öne çıkmaktadır. Yıllık anma döngüsünde 65 gün, İsa'nın hayatıyla ilişkili olan Rabbin Günü veya Rabhani Yortular adıyla yapılan yortulara ayrılmıştır. Ermenilerde

²³⁸ Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, ss. 229-232.

²³⁹ Hratch Tchilingirian, *Ermeni Kilisesi: Kısa Bir Giriş*, (çev. Lora Sarı), İstanbul, Aras Yayıncılık, 2019, ss. 55-56-57.

²⁴⁰ Markos, 11: 23-26.

azizleri anma geleneği de oldukça önemlidir ve yaklaşık 150 gün azizlere adanır, kalan 150 gün ise perhiz/oruç ve kefaretle geçmektedir.²⁴¹

Hıristiyanlıkta günde kaç kez, ne vakit, nasıl ibadet edileceği hususunda net bir bilgi bulunmamaktadır. Günlük yapılan ibadetler Hıristiyanların kişisel tercihine ve ihtiyacına bırakılmış olup herkesi kapsayan bir zorunluluk yoktur. Kilisede cemaatle yapılan ibadet bireysel yapılan ibadetten daha fazla önemsendiği için sabah ve akşam toplu olarak kilisede papaz eşliğinde ibadet edilir. İbadet konusunda Apostolik Ermeni Kilisesi'ne bağlı bir kimse için, yapmadığı takdirde, büyük veya küçük günah sayılacak hiçbir emir ve zorunluluk bulunmaz. Bundan dolayı Ermeni Kilisesi, dini kuralların ihmal edilmesinin günah olduğunu dile getirmemektedir.²⁴²

Haftalık ibadet döngüsü Ermeniler için, İsa Mesih'i anma günleri, aziz günleri ve perhiz günleri olarak üç kısımda gerçekleştirilir. İsa'ya adanan yortular (Deruni doner) pazar günleri; pazartesi, salı, perşembe ve cumartesileri aziz günleri (Srpots orer); hayvansal gıdaların ve süt ürünlerinin tüketilmediği perhiz günleri (Bahots orer) ise çarşamba ve cuma günlerine ayrılmıştır.²⁴³

a) Oruç ve Perhiz

Oruç, kadim bir dinî gelenek olarak kişinin ruhsal anlamda arınmak, yenilenmek için belli bir süre yiyecek ve içeceklerden uzak durmasıdır. Oruç ve perhizin aynı anlamda kullanıldığı Hıristiyanlıkta, orucun amacı, nefsi terbiye etmek, işlenmiş günahların cezasını bu dünyadan çekmeye başlamaktır. İncil, oruca büyük önem verir ve övgüyle bahseder:

“Bundan sonra İsa, İblis tarafından denenmek üzere Ruh aracılığıyla çöle götürüldü. İsa kırk gün kırk gece oruç tuttuktan sonra acıktı.”

“Oruç tuttuğunuz zaman ikiyüzlüler gibi surat asmayın. Onlar oruç tuttuklarını insanlara belli etmek için kendilerine perişan bir görünüm verirler. Size doğrusunu söyleyeyim, onlar ödülleri almışlardır. Siz oruç tuttuğunuz zaman, başınıza yağ sürüp yüzünüzü yıkayın. Öyle ki insanlara değil, gizlide olan Babanız'a oruçlu görünesiniz. Gizlilik içinde yapıları gören Babanız sizi ödüllendirecektir.”²⁴⁴

²⁴¹ Tchilingirian, *Ermeni Kilisesi: Kısa Bir Giriş*, ss. 41-42.

²⁴² Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, ss. 237-238.

²⁴³ Tchilingirian, *Ermeni Kilisesi: Kısa Bir Giriş*, s. 55.

²⁴⁴ Matta, 4: 1-3, 6:16-19.

Hıristiyanlıkta orucun zamanı, tutma şekli ve uyulacak kurallar bakımından mezhepler arasında farklılık bulunur. Kişinin perhiz mükellefiyeti için 14, oruç sorumluluğu için ise 21 yaşını doldurmuş olmasının gerekliliği kabul görmüştür. 3. yüzyıldan itibaren oruç günlerinin tespitiyle ilgili ciddi çalışmalar yapılarak aradaki ihtilaflar giderilmeye çalışılmıştır.²⁴⁵

Ermeni Kilisesi'ndeki oruç, Aydınlatıcı Gregor tarafından yerleştirilmiş, Katolikos Nerses zamanında da (353-373) yaygınlaştırılmıştır. Apostolik Ermenilerde oruç, üç kademeye ayrılmaktadır:

1. Katı (Titiz) Oruç (bagh). Bu oruç, et, balık, yumurta, süt ürünleri, yağ ve şaraptan kaçınmaya dayanmaktadır.

2. Tam Oruç (dzouom): Bu oruç, sabahtan Akşam Duası'na (Vepres) kadar bütün yiyecek ve içeceklerden uzak durmaya dayanmaktadır.

3. Başlangıç veya İthaf Orucu (navagadig). Bu oruç, sadece et yememekle yerine getirilen oruçtur.²⁴⁶

Hıristiyanlıkta belli bir metot ve zaman çerçevesinde gerçekleştirilen oruç uygulaması olan Karem (Büyük Oruç),²⁴⁷ Paskalya'dan (Surp Zadig) önce başlar ve yedi hafta süreyle devam eder. Karem Oruç günlerinde: şarap, yumurta, yağ, süt, peynir, et ve balık gibi şeylerin yenilmesi yasaklanmıştır.²⁴⁸

Episkopos Sahak Maşalyan'ın, Büyük Oruç (Medz Bahk) dönemini Agos'a değerlendirmesi şöyledir:

“Büyük Oruç geldiğinde, kilise törenlerinde birkaç düzenleme yapılır. Bir kere, her şey yavaşlar, basitleşir ve kararır. Bütün kilise bir nevi münzevi hayata geçer. İncil okumaları uzar. Burada amaç kiliseye gelenlerin her bir söz üzerinde meditasyon yapmasıdır(...) Bu dönemde perdeler kapatılır(...) Hağortutyun (Komünyon) verilmez. Din adamı Badarak elbiseleriyle görünmez. Müzik eşliğinde okunan bazı dualar düz okunur. Kilisede daha ağır, sade bir hava vardır. Kilise sembolik dille, “Şimdi biz

²⁴⁵ Ali Erbaş, *Hıristiyanlıkta İbadet*, İstanbul, Ayışığı Kitapları, 2003, ss. 58-60.

²⁴⁶ Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, ss. 247-249.

²⁴⁷ Erbaş, *Hıristiyanlıkta İbadet*, s.59.

²⁴⁸ Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s. 248.

günahkâriz. Günahlarımız üzerine düşüneceğiz ve arınacağız. Onun için bir günahkâr gibi bazı şeylerden mahrum olmamız lazım” mesajını vermeye çalışılır. Bu yedi haftanın her birinin bir anlamı vardır. İncil’den bir konu alınır ve o konunun üzerine konuşulur. Vaazcı rahipler, Anarak Vorti (yaramaz çocuk), Anirav Dındes (haksız kâhya) gibi İsa’nın anlattığı mesellerden cemaatin ihtiyacına, gündemine göre birini seçer ve daha çok tövbeye, arınmaya, kardeşliğe, bağışlamaya, sevgiye dair vaazlar verirler.”²⁴⁹

Ermeni Kilisesi’ndeki Büyük Oruç²⁵⁰ geleneği hakkında bilgiler vermeye devam eden Maşalyan; Batı kilise geleneğinde orucun sosyal yönünün unutulduğu, Doğu Kiliselerinde ise bu yönün hala kuvvetli olduğu, toplumsal eşitliğin sağlanması açısından orucun önemli olduğunu, bu dönemde yardımlar ve sadakaların artırılması gerektiğini, yediğimiz şeylerin psikolojimize yaptığı etkileri, hayvansal gıdaların bedeni ağırlaştırması nedeniyle oruç döneminde yenilmediğini, ancak Vaftizci Yahya’nın oruçlu iken bal yemesi sebebiyle oruçta bal yemenin serbest olduğunu, oruç tutmayanların çok sevdikleri bir şeyi yapmayarak da oruç tutmuş sayılabileceğini, ikinci duasından sonra orucun açıldığını, bütün oruçların son gününün cumartesi olduğunu ve cumartesi akşamı, yanan kandillerden mum ile ışık alınarak Cırakaluys adıyla kutsal evlere taşınıp o akşam çoğunlukla balık, Zadiğ’de de (Paskalya) et yendiğini anlatıyor.²⁵¹

“Kutsal Ermeni Kadim Kilisesi, inananlarına yılın neredeyse yarısını oruç günleri olarak öngörmektedir. Bunlar Araçavorats Bahk (ilk günler orucu), önemli yortular öncesi tutulması gereken haftalık oruçlar, çarşamba ve cuma oruçları ve elbette ki Büyük Oruç’tur.”²⁵²

²⁴⁹ Sarkis Güreh, “Medz Bahk, ruhu arındırma ve gelenekleri yaşatma zamanı”, *Agos Gazetesi*, (16.02.2013), <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/4305/medz-bahk-ruhu-arindirma-ve-gelenekleri-yasatma-zamani>

²⁵⁰ Medz Bahk (Büyük Oruç) için ayrıca bk. Episkopos Sahak Sırpazan, “Büyük Oruç’la ilgili temel sorular”, *Agos Gazetesi*, (11.02.2016), <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/14330/buyuk-orucla-ilgili-temel-sorular>

²⁵¹ Sarkis Güreh, “Medz Bahk, ruhu arındırma ve gelenekleri yaşatma zamanı”, *Agos Gazetesi*, (16.02.2013), <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/4305/medz-bahk-ruhu-arindirma-ve-gelenekleri-yasatma-zamani>

²⁵² Başrahip Zakeos Ohanyan, “Büyük Oruç bize ne söyler?”, *Agos Gazetesi*, (03.03.2017), <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/17861/buyuk-oruc-bize-ne-soyler>

b) Hac

Hıristiyanlığın kutsal kitabı olan Yeni Ahit bölümlerinde hac ibadetini konu alan açık ifadelere rastlanmamakla birlikte metinlerde geçen İsa'nın, bir öğrencisine hitaben kullandığı “benim ardımca gel”²⁵³ sözü ve başka cümleler yorumlanarak haccın gerekliliğine delil gösterilmektedir. Hıristiyan ruhbanlarının içsel manevi yolculuk olarak kabul ettikleri hac, Hıristiyanlar için bizzat İsa'yı takip etmek demektir.²⁵⁴

Kutsal yerleri ziyaret etmek manasına gelen hac, Apostolik Ermeniler için önemli bir ibadettir. İsa'nın Mezarı ve İsa'nın bulunması ile kutsallaşmış yerler hac mekanları olarak kabul edilen ziyaret mekanları arasındadır. Eçmiadzin Bazilikası, Muş ve Kayseri'deki Surb-Karabet bazilikaları, İzmit yakınında Akmeşe'deki (Armaş) Çarkapan Tapınağı ise Ermeniler'e özgü hac ziyaret yerleridir.²⁵⁵

c) Bayramlar, Yortular

Ermenilerde yıllık kilise takvimi etrafında şekillenen beş temel bayram (yortu) bulunur. İsa, Meryem ve Kutsal Haç'ın kutlandığı özel günler olan yortular, kilise litürjisinde öne çıkmaktadır. Bu bayramlar, İsa'nın Doğumu (Noel-Surp Dzinunt), Paskalya (Kutsal Diriliş-Zadig), İsa'nın Şekil Değiştirmesi (Vartavar), Meryem Ana'nın Göğe Yükselmesi (Asdvadzadzin) ve Kutsal Haçı Yüceltme (Khaçverats).²⁵⁶ Azizlerin anılma günleri de Ermeniler arasında büyük bir yer tutmaktadır.

c.1) Doğum ve Epifani (Noel-Surp Dzinunt)

Noel, Latince “Tanrı'nın doğum günü” anlamına gelen ve Hz. İsa'nın doğum günü kutlamasını ifade eden bir terimdir. Noel, günümüz İngilizcesine de “christmas” şeklinde geçmiştir. Birçok Doğu Kilisesi İsa'nın doğum günü olarak 6 Ocak tarihini benimserken Batı kiliselerince farklı bir tarih devam ettirilmiştir.²⁵⁷ Ermeni Kilisesi, yıllık ibadetlerin başında yer alan ve İsa'nın doğduğu günün hatırasına yapılan Noel (İsa'nın doğuşu) ve Epifani (vaftiz ve vaftizin Ürdün Nehri'nde açıklanması)'yi birleştirerek Teofani (Tanrı'nın belirmesi) şeklinde 6 Ocak'ta kutlamaktadır.

²⁵³ Matta, 8: 22.

²⁵⁴ Erbaş, *Hıristiyanlıkta İbadet*, s. 61.

²⁵⁵ Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s. 250.

²⁵⁶ Tchilingirian, *Ermeni Kilisesi: Kısa Bir Giriş*, ss. 41-42.

²⁵⁷ Bülent Şenay, “Noel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2007, c. 33, ss. 201-202.

Katoliklerde 24 Aralık'ta kutlanan İsa'nın Doğuş Bayramı'nı Ermeniler, doğumu ile vaftizini birleştirerek 6 Ocak'ta kutlamanın doğruluğu savunarak, İsa'nın doğum ve vaftizinin ayrı ayrı günlerde kutlanmasını putperest adeti sayarlar.²⁵⁸

Ermeni Kilisesi'nde Teofani²⁵⁹ Bayramı ile; “Meleğin gebe kalacağını önceden Meryem'e bildirmesi (Annonciation)”, “İsa'nın Doğuşu (Noel)”, “Sihirbazların Çocuk İsa'ya bağlılıklarını bildirmesi”, “Vaftiz ve Ürdün Nehrindeki açıklanması (Epiphanie)” ile ilgili bütün törenler bir törende birleştirilmektedir.²⁶⁰ Türkiye Ermenileri Patrikhanesi görevlilerinden Episkopos Sahak Maşalyan, Apostolik Ermenilerde Noel'in 6 Ocak'ta kutlanma sebebini Agos gazetesinde şöyle açıklamaktadır:

“İsa Mesih'in doğumu İncil'de ay ve gün olarak belirtilmediği için kesin bir tarih vermek mümkün değildir. Ancak Luka İncili'nde Mesih'in vaftiz olurken otuz yaşında olduğunun bildirilmesi, onun doğum ve vaftiz tarihlerinin aynı güne rast geldiği geleneğini başlatmış ve Hıristiyanlar her iki olayı birlikte tek bir günde kutlamaya başlamışlardır. Bu en eski gelenek Ermeni Ortodoks Kilisesinde devam etmektedir. Bu yüzden Kilisemiz resmi olarak bu bayramı Asdvadza-Haydnutyun (Tanrısal Açılım, Teofani) olarak adlandırmıştır.”²⁶¹

Yortuya giriş, elli günlük manevi hazırlık dönemi “Hisnag”la başlar. 5 Ocak'ta yapılan Noel Arifesi Kutsal Ayini'nde günün anlamına dair Matta İncili'nden bölümler ve ilahiler okunur. 6 Ocak'ta, Kutsal Ayin sonrası İsa'nın Yahya tarafından vaftiz edilişi anısına Suyun Kutsanması töreni icra edilir. 13 Ocak'ta ise İsa'nın doğumunun yedinci gününde tapınağa götürülüp kutsanması, İsa adının verilmesi, ertesi gün sünnet edilmesi anılır ve Noel kutlamaları bu şekilde son bulur.²⁶²

Apostolik Ermeniler ayrıca, yılbaşında özel bir tören yapmaz, o günü oruçlu geçirmeye özen gösterir, yılbaşı şenliklerini ve çam süslemelerini bid'at sayar ve dindar

²⁵⁸ Seyfeli, *İstanbul Ermeni Patrikliği*, s. 36.

²⁵⁹ Teofani: Tanrının kendisini göstermesi; mutlaka maddi olarak olmasa da kendisini göstererek vahyetmesi, bk. Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 365.

²⁶⁰ Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s. 241.

²⁶¹ Emre Ertani, “Ortodoks Ermeniler Noel'i neden 6 Ocak'ta kutluyor?”, *Agos Gazetesi*, (06.01.2014), <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/6308/ortodoks-ermeniler-noeli-neden-6-ocakta-kutluyor>

²⁶² Tchilingirian, *Ermeni Kilisesi: Kısa Bir Giriş*, ss. 42-44.

bir kişinin içki içip eğlenmesi yerine Tanrı'ya dua etmesi gerektiğini savunarak Batı Hıristiyan dünyasının Noel'i anma kutlama geleneğini eleştirirler.²⁶³

c.2) Paskalya (Kutsal Diriliş-Zadig)

Hıristiyanların İsa ile ilgili kutladıkları en eski ve büyük bayramlarından olan Paskalya,²⁶⁴ İsa'nın çarmıhta ölümü sonrası yeniden dirilmesi ve göğe çıkması anısına düzenlenen bayramdır. Paskalya; İbranicede “geçmek” anlamına gelen pesah (fısıh) sözcüğünden türemiş, Latince ve Grekçeye ise “Pascha” olarak geçmiştir. MS 2. yüzyıldan itibaren kutlanan Paskalya'nın Yahudilerin Fısıh Bayramı'yla benzerlik gösterdiği, zamanla Hıristiyanlar açısından yeni bir anlam kazanarak İsa Mesih'in diriliş yıldönümü haline dönüştüğü ifade edilmektedir.²⁶⁵

Agos gazetesi yazarlarından Levon Bağış, Paskalya Bayramını değerlendirdiği yazısında; Paskalya'nın, İsa Mesih'in çarmıhta ölümü sonrası üçüncü günde yeniden dirilişi anısına kutlanan Hıristiyanlığın en eski ve en önemli bayramı olduğunu ifade ederek, İsa'nın ölümü ve dirilip göğe yükselişinin yıldönümünün ne zaman anılacağı tartışmalarının 325 senesinde yapılan İznik Konsili'nde sonuçlanarak, Paskalya'nın bahar gündönümünden sonraki ilk dolunay ardından gelen Pazar günü yapılması kararı alındığını, dolayısıyla Paskalya'nın, Gregoryen Takviminde 22 Mart-25 Nisan arasındaki pazar günlerinden birine denk geldiğini dile getirir ve tarih konusunda kiliseler arasında farklılıkların olduğunu söyler.²⁶⁶

Paskalya dönemi yaklaşık altmış günü kapsayan uzun bir süreçtir ve bu süre zarfında İsa ile ilgili olduğu kabul edilen birçok bayram kutlanır, Azizler için anma törenleri yapılır. “Bu dönem içerisinde yer alan bayramlar Paskalya'ya hazırlık devresi

²⁶³ Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s. 242.

²⁶⁴ Easter (Paskalya): İsa Mesih'in dirilişi (resurrection) anısına düzenlenen yıllık festival; Hıristiyanların en eski ve en büyük bayramları. Bu bayramın tarihi konusunda tartışmalar olmakla birlikte, Easter, genellikle Nisan ayı içerisinde kutlanmaktadır. Easter dönemi, Kül Çarşambası (Ash Wednesday) ile başlar ve Pentakost kutlaması ile sona erer. Easter öncesi büyük oruç döneminin başlangıcı olan Kül Çarşambası, Easter öncesi yedinci haftanın Çarşamba gününe denk düşer. Ortaçağda bu sürede 40 günlük oruç tutulurdu. Paskalya öncesi hafta ise “kutsal hafta” olarak bilinir. Bk. Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 105.

²⁶⁵ Münir Yıldırım, “Ortodoks Kilisesinde Paskalya”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, c. 7, s. 68.

²⁶⁶ Levon Bağış, “Paskalya, Pesah, Passover...”, *Agos Gazetesi*, (05.04.2017), <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/18153/paskalya-pesah-passover>

olan Lent²⁶⁷ dönemi ile Paskalya gününden sonra gelen elli günlük Paskalya devresi içerisinde kutlanmaktadır.”²⁶⁸

Paskalya’dan önce kırk gün süren Büyük Perhiz dönemiyle inananlar manevi anlamda Paskalya’ya hazırlanırlar. Büyük Perhiz, Zeytin Dalları Pazarı adı verilen Pazar ayiniyle sonlandırılır ve takip eden pazartesi gününden itibaren İsa’nın dünyadaki son günlerinde yaşadığı olayların anıldığı Kutsal Hafta başlar. Ermenilerde “Zadig” adıyla bilinen Paskalya pazarında; İsa’nın Havarileriyle yediği Son Akşam Yemeği’nde sembolize olan İsa’nın günahkarların selameti için kendi bedenini ve kanını Rabbe sunuşu hatırlanır ardından İsa’nın haç üzerinde ölümü ve üçüncü gün dirilişi anılır.²⁶⁹ Son Akşam Yemeği, Kutsal Kitap’ta şöyle yer alır:

“Yemek sırasında İsa eline ekmek aldı, şükredip ekmeği böldü ve öğrencilerine verdi. “Alın, yiyin” dedi, “Bu benim bedenimdir.” Sonra bir kâse alıp şükretti ve bunu öğrencilerine vererek, “Hepiniz bundan için” dedi. “Çünkü bu benim kanımdır, günahların bağışlanması için birçokları uğruna akıtılan antlaşma kanıdır. Size şunu söyleyeyim, Babam’ın egemenliğinde sizinle birlikte yenisini içeceğim o güne dek, asmanın bu ürününden bir daha içmeyeceğim.”²⁷⁰

c.3) İsa’nın Şekil Değiştirmesi (Aylagerbutyun-Vartavar)

İsa’nın Tabor Dağı’nda dua ederken yüzünün güneş gibi parlaması ve giysilerinin bembeyaz olarak görünüm değiştirmesi mucizesi, havariler Petrus, Yakup ve Yuhanna’nın tanıklığına dayanır. Ermeniler, Paskalya süresi ve ondan sonraki pazartesi ve salı günlerini bu günün anısına tekrar hatırlarlar ve anarlar. Hıristiyanlık öncesinde “Gül Bayramı” diye bilinen antik pagan ritüeli olan ve ışık tanrıçası Astğik’e adanan Vartavar, Ermeni geleneğine, İsa’nın Şekil Değiştirmesi olarak dahil

²⁶⁷ Lent: Hıristiyanlıkta Easter (Paskalya) kutlaması öncesi kırk günlük oruç. İlk üç yüzyılda Easter öncesi oruç süresi normalde iki üç günü aşmıyordu. Kırk günlük oruçla ilgili ilk bilgiler ise MS 325 yılına aittir. Erken dönemlerde oruç süresince günde yalnızca bir öğün yemek yenilirdi ve et ve balık yemek yasaklanırdı. Sonraki dönemlerde zamanla bu kurallarda gevşeme oldu. Bk. Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 234.

²⁶⁸ Mehmet Katar, “Hıristiyan Bayramları Üzerine Bir Araştırma”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, Ocak-Nisan 2001, c. 3, sy. 9, ss. 16-17.

²⁶⁹ Tchilingirian, *Ermeni Kilisesi: Kısa Bir Giriş*, ss. 45-46-47.

²⁷⁰ Matta, 26: 26-29.

edilmiştir.²⁷¹ Episkopos Sahak Maşalyan, İsa'nın Şekil Değiştirmesi-Vartavar'ın Ermeni geleneğindeki anlamı üzerine durur ve şöyle der:

“(...) İnsan olmuş bitmiş bir varlık değildir. Yaratıcısı onu mükemmellik için yaratmışsa da, henüz bu amaç oluşum aşamasındadır, ve maalesef, ‘günah’ dediğimiz olumsuz tavır insanlığı Tanrı’dan ve kendisinden yabancılaştırarak bu ilerlemeye ket vurmuştur. İsa Mesih bu olumsuzluğu gidererek ve insanın ruhsal evriminin önündeki engelleri kaldırarak bizler için yetkinliğin yolunu tekrar açmıştır. Ünlü kilise babası Aziz Atanas’ın özdeyişiyle, İsa’da “Tanrı insan oldu, insan Tanrılaşsın diye.” Vartavar Bayramı’mız bu olguyu simgesel olarak dile getirmekte ve bize insanlık hedeflerimizi bir kez daha anımsatmaktadır(...) Mesih’in bu görünüm değişimi (transfigürasyon, aylagerbutyun) olayını Kilisemiz beş büyük bayramdan biri olarak kutlamaktadır. Çünkü bu olay sadece İsa’da gizli Tanrılığın açığa çıkması değil, aynı zamanda ondaki insanlığın en mükemmel düzeyde belirmesidir.”²⁷²

Günümüzde de Ermeniler yaygın bir şekilde bu yortuya iştirak ederler. Pagan ritüellerin kilise litürjisine nüfuz ettiğinin göstergesi olması açısından bu bayram önem arz etmektedir. Türkiye’de birçok Ermeni vatandaşın ikamet ettiği Hatay ilinin Samandağ ilçesine bağlı Vakıflı Köyü, her yıl yapılan Vartavar şenlikleri ile geleneksel inançlarını yaşatırlar. Agos’taki haberde yortu şu şekilde detaylandırılır:

“İsa Mesih’in insanlığının içinde gizlenmiş tanrısallığın ortaya çıkmasını temsil eden bu yortunun resmi adı ‘Aylagerbutyun’ (biçim değiştirme) ya da ‘Baydzaragerbutyun’dur (tecelli). İkincisini yalnızca Ermeni Apostolik Kilisesi kullanır. Aslında bu bayramın iki anlamı var; biri İsa’da tanrılığın açılması, diğeri İsa’da insanlığın açılması(...) Bu bayramda bütün mabetler güllerle donatılır; Vartavar’ın adı oradan gelir (‘Vart’, Ermenicede ‘gül’ demektir). Bu bayram Hıristiyanlık öncesinde de vardı. Aziz Krikor Lusavoriç, Kayseri’den episkopos olarak Muş’a giderken yanına Surp Garabet’in (Hovannes Mıgırdiç) kemiklerini alır, oradaki manastıra bırakarak Vartavar Yortusu’nu tesis eder. Eskiden Vartavar günü binlerce insan Surp Garabet Manastırı’na hacca giderdi.”²⁷³

²⁷¹ Tchilingirian, *Ermeni Kilisesi: Kısa Bir Giriş*, ss. 49-50.

²⁷² Sahak Maşalyan, “Vartavar Yortusu ve insanın ‘evrimi’”, *Agos Gazetesi*, 10.07.2015, <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/12129/vartavar-yortusu-ve-insanin-evrimi>

²⁷³ Lusyen Kopar, “Vakıflı Köyünün Tarihinde Yolcuycum”, *Agos Gazetesi*, (09.07.2017), <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/20940/vakifli-koyunun-tarihinde-yolcuycum>

c.4) Meryem Ana'nın Göğe Yükselmesi (Asdvadzadzin)

Ermeni Kilisesi, ailenin ve anneliğin timsali, Tanrı'nın buyruklarına boyun eğen, Tanrı Doğuran Meryem'e karşı derin bir bağlılık ve saygı duyar. Kilise litürjisinde azize Bakire Meryem ile ilgili yortular geniş yer bulur.²⁷⁴ Bunların en önemlisi olan, "Meryem'in Göğe Yükselmesi" (Assomption) 15 Ağustos'a en yakın olan Pazar günü kutlanmaktadır. Ayrıca, Meryemana Yortusu 17 Şubat'ta, gebe kalacağı için Cebrail tarafından Meryem'e bildirilmesi 7 Nisan'da, Meryem'in Doğumu 8 Eylül'de, Meryem'in Mabed'e Armağan Edilişi Bayramı 21 Kasım'da ve Meryem'in Gebe Kalması ise 9 Aralık'ta kutlanır.²⁷⁵ Başrahip Zakeos Ohanyan, Agos'ta konu ile ilgili röportajında Asdvadzadzin (Assomption) yortusunu şöyle anlatır:

*"Bu yortunun özü, Aziz Bakire Meryem'in göğe alınışındır. Meryem Ana, oğlu İsa Mesih gibi ölmüş, dirilmiş ve göğe yükselmiş değildir. Yani söz konusu olan, Meryem Ana'nın dirilişi değil, ölmüş bedeninin mezarından alınarak Tanrı'nın Krallığı'na götürülmesidir. İşte biz bunu kutluyoruz."*²⁷⁶

Ermeni Apostolik Kilisesi'nin beş büyük yortusundan biri olan Meryem Ana'nın Göğe Alınışı'nın (Surp Asdvadzadzin) sembolü olan bu günün simgesi ise üzumdür. Ermeni kiliseleri, yılın ilk hasadına nispetle Khaghoğorhnutyun (üzüm okuma) töreni yapar ve bolluk, bereket için dualar edilir. Bakire Meryem'in "Bütün Azizlerin Kraliçesi" olarak görülmesine binaen üzüm de, "Meyvelerin Kraliçesi" olarak kabul edilir ve kutsanır.²⁷⁷ Bu yortunun, Ermenilerde pagan inançlarının hakim olduğu dönemde tanrıça Anahit için yapılan Navasart Bayramı ritüeliyle benzer özelliklere sahip olduğu ve kadınların bayramı olarak nitelendirildiği ifade edilir:

"... Asdvadzadzin Bayramı, üzüm yeme yasağının kalktığı Ağustos ayının tam ortasına denk gelir. Pagan tarihinin Navasart (Yılbaşı) Bayramı, yalnızca üzümün günü değil, bahsettiği nimetler için tanrısal güce teşekkür etme günüdür. Böyle bir şükran günü de eski yılbaşına, yeni Asdvadzadzin'e, velhasıl Ağustos'un 15'ine yakışır, zira hasat mevsimi bitmiş, ürünler toplanıp ambarlara konmuş, geriye şükran sunmak

²⁷⁴ Tchilingirian, *Ermeni Kilisesi: Kısa Bir Giriş*, ss. 52.

²⁷⁵ Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s. 243.

²⁷⁶ Agos Haber Merkezi, "Asdvadzadzin Yortusu üzümün bereketiyle geliyor", *Agos Gazetesi*, (13.08.2016), <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/16206/asdvadzadzin-yortusu-uzumun-bereketiyle-gelir>

²⁷⁷ Tchilingirian, *Ermeni Kilisesi: Kısa Bir Giriş*, ss. 51.

*kalmıştır ki, bunu da bağbozumu ve üzüm bayramına çevirmiş Ermeniler.*²⁷⁸

c.5) Kutsal Haçı Yüceltme (Khaçverats)

Hıristiyanlığın alameti farikası, İsa'nın kendi bedeninden vazgeçerek Tanrı'ya teslim olduğu ve insanlık için kendini kurban ettiği yer olan Kutsal Haç ile ilgili olarak Ermeniler, "Haç'ın Ululanması" Bayramı, "Kutsal Haç'ın Bulunması" Bayramı, "Kutsal Haç'ın Kudüs Semalarında Görünmesi" Bayramı ve "Kutsal Haç'ın Hiripsimeye Görünmesi" anısına yapılan bayramları kutlarlar.²⁷⁹

Türkiye Ermenileri Patrikhanesi din adamlarından Episkopos Sahak Maşalyan'ın anlatımıyla Khaçverats (Haçın Yüceltilmesi Bayramı), Ermeni Kilisesinin beş büyük yortusundan biridir. Yeruşalim Golgota'da sergilenen İsa'nın üstüne gerildiği haçın, 614 yılında şehre gelen İran ordusu tarafından İran'a götürülmesi üzerine başlayan savaş, Hıristiyan ordularının İran'ı bozguna uğratıp haçı tekrar Hıristiyan dünyasına kazandırmasıyla sonlanmış (628). Kurtarılan Kutsal Haç'ın reyhan çiçekleriyle süslenerek ve çeşitli geçit törenleri eşliğinde halkın sevgi gösterileriyle 'yüceltilerek' şehir şehir dolaştırılması toplumsal hafızada yer etmiş ve bu bayramla simgeleştirilmiştir. Bu olay ve hatırası Ermeni Kilisesi tarafından reyhanlı 'Antastan' kutlamalarıyla her yıl yeniden anımsanır.²⁸⁰

Eylül ayında anılan bu yortuda, imanlıların dikkati haçın manevi anlamı üzerine çekilir. Ermeni Kilisesi'nde umudun ve zaferin sembolü olan haç, bir ölüm aracı olarak görülmez, aksine İsa'nın insanlık için kendini kurban eden sevgisiyle haç, İsa'da yaşamın sembolü olarak algılanır. Bu yüzden de Ermenilerde haçlar çarmıh olarak tasvir edilmez ve yaşam sembolleri olarak bezenerek kutsanır.²⁸¹ Gelenekselleşen kutlamalar yöreden yöreye farklılık göstermekle birlikte haçın yüceltilmesi, şenlik havasında geçen etkinliklerle anılır:

²⁷⁸ Sarkis Seropyan, "Pagan dönemin Asdvadzadzin'i: Navasart Bayramı", *Agos Gazetesi*, (13.06.2016), <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/16207/pagan-donemin-asdvadzadzini-navasart-bayrami>.

²⁷⁹ Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s. 243.

²⁸⁰ Episkopos Sahak Maşalyan, "Haç tek çözümdür", *Agos Gazetesi*, (26.09.2015), <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/12850/hac-tek-cozumdur>

²⁸¹ Tchilingirian, *Ermeni Kilisesi: Kısa Bir Giriş*, ss. 53.

“Haçveratz veya Sırpheç sonbaharın başlangıcı veya hasatların toplanarak ambarların konulduğu yılın bir evresinden geçiş olarak kabul edilen sevinçli bir yortu olarak kabul görür ve takip eden Pazartesi mezarlıklar ziyaret edilirdi(...) Sabahın erken saatlerinde, evlerde kahvaltıda oğlak yağı ile pişmiş pilav yenir, ardından beraberinde yemişler, özellikle üzüm ve karpuz, hamur işleri, kaymak, yeşillik, peynir ve tabii kızarmış oğlak etiyle en yakın mezarlığa gidilirdi(...) Gün, yas veya üzüntü değil, neşe ve hafiflenme günüydü. Papazın mezarları kutsamasının ardından ziyafet başlardı. Yalnız son yılda vefat edenlerin evlerindeki ziyafetlerde ölçü korunur, ölenin yakınları birbirlerine başsağlığı diler, fakat ağlamak inlemek gibi üzüntü ve yas ifade edilemez, edilmezdi.”²⁸²

3) Ayinler (Sakramentler-Kilise Sırları)

Sakrament, inancın göstergesi olarak yapılan düzenli ritüel, ayin; Thomas Aquinas’a göre “insanı takdis eden kutsal şeyin işareti”²⁸³ ve “Hıristiyanların kendi kurtuluşları için İsa’nın acı çekişi (passion), ölümü ve dirilişini ifade eden paskalya sırrına iştirak etmeleri amacıyla İsa Mesih tarafından kurulan bir alamettir” diye tanımlanmaktadır.²⁸⁴

Türkçede sakramentler için “kilise sırrı” veya “gizemi” tamlamaları kullanılmakla beraber Yunancası “mysterium”dur ve bu kelime Latince “sacramentum” ile ifade edilir. “Sacramentum”, Roma hukukunda, bir ferdin üstüne, üst makama karşı sadakat anlaşmasını kuvvetlendirme, sadakat yemini anlamına gelir. Ermeni Kilisesi’nde “sakramentler” için ‘h’orhur’ (çoğul: h’orhurdner) kelimesi kullanılmıştır.²⁸⁵ Günümüzde Hıristiyan mezhepleri arasında sakramentlerin sayısı ile ilgili farklı uygulamalar bulunur. Katolikler ve Ortodokslar 7, Protestanlar 2 sakramenti kabul ederler. Yedi sakrament konusu Trent Konsili’nde (3 Mart 1547) karara bağlanmıştır.²⁸⁶

Ermeni Kilisesi, ölüm esnasında gerçekleştirilen “yağ sürme” ritüelinin sakramentler için istenen şartları taşımadığına inanmaktadır. Bu sebeple Son Yağlama, Ermeni Kilisesince Sakramentlere dahil edilmemektedir. Bunun dışında kalan 6

²⁸² Sarkis Seropyan, “‘Surp Haç, al yorganı içeri kaç’”, *Agos Gazetesi*, 15.09.2017, <http://www.agos.com.tr/yazi/19339/surp-hac-al-yorgani-iceri-kac>

²⁸³ Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 329.

²⁸⁴ Erbaş, *Hıristiyanlıkta İbadet*, s. 77.

²⁸⁵ Seyfeli, *Ermeni Kilisesi’nde Sakramentler*, ss. 48-49.

²⁸⁶ Seyfeli, *Ermeni Kilisesi’nde Sakramentler*, s. 71.

sakramenti kabul eden Ermenilerde bu Sakramentler şunlardır: “Vaftiz, Güçlendirme, Evharistiya (Ekmek-Şarap Ayini), Tövbe, Evlilik, Ruhbanlık (Kutsal Rütbeler-Hiyerarşi)”.²⁸⁷

a) Vaftiz

“Vaftiz etmek (Yunanca baptizein) ‘daldırmak’ ya da ‘suya batırmak’ demektir(...) Bu sırta aynı zamanda “Kutsal Ruh’ta yenilenme, yeniden canlanma” banyosu da denir.”²⁸⁸ Hıristiyanlığa giriş ayini olan vaftiz, Adem ve Havva’nın işlediği ilk günah sebebiyle, kendilerinden sonra dünyaya gelen her ruhun, Hıristiyan inancına göre asli günahla²⁸⁹ doğması inancı etrafında şekillenen bir ritüeldir. Yeni doğan çocuklar ve Hıristiyanlığı din olarak seçen yetişkinler, asli günahtan arınmak, Tanrı’nın kilisesine girmek, İsa’nın varisi olmak için vaftiz olurlar.

Vaftiz ayininin Hz. İsa tarafından kurumlaştırıldığı kabul edilir. İsa’nın Vaftizci Yahya tarafından Ürdün Nehri’nde vaftizi “ilk örnek” sayılmaktadır.²⁹⁰ Bu örnek uygulamayı İsa-Mesih:

*“gidin bütün milletleri öğrencilerim olarak yetiştirin. Onları Baba-Oğul-Kutsal Ruh adına Vaftiz edin”*²⁹¹

emriyle bütün insanlar için gerekli kılmış ve Matta İncilinde geçen bu sözler, vaftiz esnasında da kullanılır olmuştur.

Kiliseler arasında farklı uygulamalar olsa da vaftiz, bir tür suya batırma olarak uygulanır. Ermeni Kilisesi’nde çocukların kiliseye getirilerek suya yatay bir şekilde ve tam olarak daldırması ile gerçekleşen uygulama vaftiz olarak kabul edilmiştir. Eski kilise gelenekleri Ermeniler arasında muhafaza edilerek yalnızca küçük yeni doğmuş bir çocuk (0-45 günlük olabilir) kiliseye alınır, takdis edilmiş suya papaz tarafından üç defa batırılarak vaftiz olunur. Suya batırma eski günahların ölümünü ve İsa’da yeniden yaşamı sembolize eder. Önceden bir ismi olsa bile vaftiz edilene, tercihen bir azizin

²⁸⁷ Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s. 256.

²⁸⁸ Pamir, (Çev.), *Katolik Kilisesi Din ve Ahlak İlkeleri*, s. 302.

²⁸⁹ Asli günahla ilgili geniş bilgi için bk. Pamir, (Çev.), *Katolik Kilisesi Din ve Ahlak İlkeleri*, ss. 104-111; Seyfeli, *Ermeni Kilisesi’nde Sakramentler*, ss. 34-38.

²⁹⁰ Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s. 257.

²⁹¹ Matta, 28: 19.

ismi verilir. Vaftizde çocuğa verilen bu yeni isim, onun Hıristiyan ismidir. Çocuk vaftiz edilirken, onun adına, inanç tasdikini yapmak için bir kişi yardımda bulunmaktadır. Bu kişi, “Vaftiz Babası” olarak isimlendirilmektedir (Ermenice’de bu kimseye “Gunkahayr” denilmektedir). Havarisel bir ritüel olan vaftizde, suyla bedenen ve manen “asli günah”tan arınan kişi cemaate girişi için ilk adımı atmış sayılır.²⁹²

Tören sırasında, vaftiz edilen çocuk veya kişiye iman, umut, sevgi ve vaftiz olmak üzere dört manevi hediye ve lütuf verildiğine inanılır. Ermenilerde vaftiz sonrası, kutsal yağ ile meshetme (konfirmasyon) ve kutsal komünyon (evharistiya) ayinleri aynı anda yapılır.²⁹³ “Tanrı’nın Egemenliğine hiç kimse sudan ve Ruh’tan doğmadıkça giremez”²⁹⁴ sözünün işaret ettiği gibi, vaftizle doğuştan gelen günahdan arınan ve yeniden doğan çocuğun böylece kilisenin asli üyesi olduğuna cemaate tam anlamıyla katılmasının sağlandığına inanılır.

b) Konfirmasyon (Güçlendirme, Meshetme)

Güçlendirme, vaftizde Tanrı ile insan arasında kurulan bağı pekiştirmek, sağlamlaştırmak amacıyla uygulanan yedi kutsamadan biridir.²⁹⁵ Konfirmasyon, doğrulama, onaylama, tasdik etme anlamlarında kullanılır. Bu kavram Hıristiyan teolojisinde “vaftizi pekiştirme ayini” olarak uygulanır.²⁹⁶

Güçlendirme, Hıristiyanlığa kabul ayininin ikinci unsurunu oluşturur. Tanrının İsa’yı aracı kılarak insan nesli için yaptıklarına şahitlik etmenin olumluluğu, bu görevi yerine getirmek için Kutsal Ruh gücünün bağışlanması olayı vurgulanır. Kişi Güçlendirme gizemi ile İsa’nın Tanrıdan aldığı ilhamla ve onun isteğine uygun olarak dünyayı değiştirme misyonunu devam ettirme sorumluluğunu kabul etmiş olur.²⁹⁷ Bu sakramentin Yeni Ahitte anlatılışı şöyledir:

“Sana doğrusunu söyleyeyim, Sana doğrusunu söyleyeyim, bir kimse sudan ve Ruh’tan doğmadıkça Tanrı’nın Egemenliği’ne giremez. Bedenden doğan bedendir, Ruh’tan doğan ruhtur. Sana, ‘Yeniden doğmalısınız’ dediğime şaşma. Yel dilediği yerde eser; sesini işitirsin,

²⁹² Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, ss. 257-259.

²⁹³ Tchilingirian, *Ermeni Kilisesi: Kısa Bir Giriş*, ss. 62.

²⁹⁴ Yuhanna, 3: 5.

²⁹⁵ Konfirmasyon, güçlendirme, mühürleme gizemi Katoliklerde vaftizden sonraki zamanda, Ortodokslar ve Apostolik Ermenilerde ise vaftizin hemen ardından yapılır.

²⁹⁶ Erbaş, *Hıristiyanlıkta İbadet*, s. 174.

²⁹⁷ Michel, *Hıristiyan Tanrıbilimine Giriş: Dinler Tarihine Katkı*, s. 90.

ama nereden gelip nereye gittiğini bilemezsin. Ruh'tan doğan herkes böyledir."²⁹⁸

Ermenice'de Konfirmasyon, "Gunounk" terimi ile ifade edilir ve Gunounk kelimesi, damgalama mühürleme ve onaylama anlamına gelir. Güçlendirme Ayini'ni vaftizin tamamlayıcı unsuru olarak gören Apostolik Ermeni Kilisesi, onu hemen vaftizden sonra yerine getirmektedir.²⁹⁹ Yeni vaftiz edilenin alın, gözler, kulaklar, burun, dudaklar, eller, kalp, sırt ve ayaklarına Kutsal Miron Yağ'ı sürülür ve bu esnada rahip her bir bölgeyi "Kutsal Ruh'un armağanlarının mührü" sözleriyle mesheder, yani işaretler. Meshetme'nin, Kutsal Ruh'un kişinin üzerine inmesinin sembolünün sırrını ihtiva ettiğine inanılır.³⁰⁰

c) Evharistiya (Kutsal Komünyon, Badarak)

"Şükran" anlamına gelen Evharistiya, Hıristiyan ilahiyatında merkezi bir öneme sahiptir. Bu sakrament için "Komünyon Ayini", "Kutsal Komünyon", "Mass", "Rabbin Akşam Yemeği" ve "Ekmek Şarap Ayini" gibi farklı isimlendirmeler de kullanılır. İsa'nın havarileriyle yediği son akşam yemeği anısına düzenlenen bu ayinin sembolü ve bir Hıristiyan için taşıdığı anlam, İsa Mesih'in bedeni ve kanıyla bütünleşmektir.³⁰¹

Ermeni Kilisesi'nde Evharistiya ile ilgili olarak "kutsal komünyon" anlamındaki 'surb hağordut' ve "kutsal kurban" anlamındaki 'surb badarak' şeklindeki terimler kullanılmaktadır. Badarak terimi Hıristiyanlık öncesi Ermeniler arasında Putperest kurbanları ifade etmek için kullanılan kelimelerdendir.³⁰² Apostolik Ermeni Kilisesi, Evharistiya'nın Yeni Ahit'te bahsedildiği şekliyle ilk dönem kiliseleri tarafından açık bir şekilde yerine getirildiğini kabul ederken, "ekmek ve şarap"ın basit nesnelere olarak değil, fakat Mesih-İsa'nın kanı ve vücudu olarak anlamlandırılması gerektiğine inanmaktadır.³⁰³

Evharistiya sakramenti için kiliselerde ayinler düzenlenir. Hıristiyanlığın ilk dönemlerinden itibaren kutlanan Evharistiya, zamanla mezhepsel farklılıklar olsa dahi

²⁹⁸ Yuhanna, 3: 5-8.

²⁹⁹ Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s. 261.

³⁰⁰ Tchilingirian, *Ermeni Kilisesi: Kısa Bir Giriş*, ss. 63.

³⁰¹ Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, ss. 122-123.

³⁰² Seyfeli, *Ermeni Kilisesi'nde Sakramentler*, ss. 238-239.

³⁰³ Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s. 265.

özü itibariyle, İsa'nın ölümü öncesi Havarileriyle yaptığı son konuşmayı, vedalaşmayı içermesi bakımından, kendinden sonraki Hıristiyanlar için anlam yüklüdür. Hıristiyanlar, kutsal komünyon ayini ile İsa'nın bu vedasına ortak olur, hep birlikte alınan ekmek ve şarap ile de İsa ile bedensel bütünleşme yaşar ve son akşam yemeğinde oluşan o atmosfere ortak olurlar. Gerek Sinoptik İnciller gerekse Yuhanna İncili'nde Evharistiya vurgusu olan bölümler zikredilir. Luka İncili'nde Evharistiya şöyle anlatılır:

“Yemek saati gelince İsa, elçileriyle birlikte sofraya oturdu ve onlara şöyle dedi: “Ben acı çekmeden önce bu Fıstık yemeğini sizinle birlikte yemeyi çok arzulamıştım. Size şunu söyleyeyim, Fıstık yemeğini, Tanrı'nın Egemenliği'nde yetkinliğe erişeceği zamana dek, bir daha yemeyeceğim.” Sonra kâseyi alarak şükretti ve *“Bunu alın, aranızda paylaşın”* dedi. *“Size şunu söyleyeyim, Tanrı'nın Egemenliği gelene dek, asmanın ürününden bir daha içmeyeceğim.”* Sonra eline ekmek aldı, şükredip ekmeği böldü ve onlara verdi. *“Bu sizin uğrunuza feda edilen bedenimdir. Beni anmak için böyle yapın”* dedi. Aynı şekilde, yemekten sonra kâseyi alıp şöyle dedi: *“Bu kâse, sizin uğrunuza akıtılan kanımla gerçekleşen yeni antlaşmadır.”*³⁰⁴

Evharistiya ritüeli, kilisede hazır bulunan okuyucular (dpir), diyakonlar (sarkavag) ve papazların (k'ahanay) eşliğinde başlar. Ayini yönetecek din görevlisi Ermenice'de 'jamarar' diye isimlendirilir. Jamarar, papaz veya piskopos kademinde bir ruhban olabilir ve ayin öncesi temizlenip günah itirafında bulunmuş bir halde kilisede hazır bekler.³⁰⁵

Apostolik Ermenilerde ekmek şarap ayininde kullanılan ekmek mayasız hamurdan yapılır, şaraba ise su katılmaz.³⁰⁶ Apostolik Ermenilerde, Pazar Paskalyası (ilkbahar), Azize Meryem Yortusu (Yaz), Kutsal Haç Yortusu (Sonbahar) ve Noel (Kış) günlerinde cemaatin Kutsal Kominyon'a katılımı zorunludur.³⁰⁷ Komünyon öncesinde Hıristiyan inanlılar, kendilerini bedenen bütünleşmeye hazırlamak amacıyla günah itirafında bulunup manen temizlenir, oruç ile de maddi olarak bedeni komünyona hazırlarlar. Böylece bu kutsal zaman diliminde Tanrı'nın oğlu İsa'ya yaraşır şekilde

³⁰⁴ Luka, 22: 14-20.

³⁰⁵ Seyfeli, *Ermeni Kilisesi'nde Sakramentler*, ss. 271-272.

³⁰⁶ Ermenilerde, evharistiya için mayasız hamurdan yapılan ekmeğe Hostie adı verilir. Bu ekmek ayin öncesi papazlar tarafından hazırlanır.

³⁰⁷ Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s. 267.

temiz, günahsız ve arınmış bir vücutla onunla bütünleştiğine ve manevi hazza ulaştığına inanır.

d) Tövbe

Tövbe sakramenti, vaftizden sonra işlenen günahların bağışlanması için yapılan uygulamadır. Vaftizle temizlenen ve yeni yaşama adım atan kişi, dünya hayatının istekleri, insanın aciz doğası gereği günah işlemeye devam eder. Hıristiyan kişi, Tanrı'nın verdiği yetkiyle günah itirafını alan ruhbanla giderek günahlarını itiraf eder. Tövbe sakramentinin amacı, vaftizle arınan ve Mesih'le bütünleşen insanın, erişkinlik yaşından ölüm anına kadar Mesih'e yaraşır bir şekilde hayatını devam ettirebilmesidir. Aksi takdirde kişi, kutsal komüniona günahkar bir bedenle katılamaz.

Ermeni Kilisesi'nde Evharistiya-Badarak ayininden önce günah itirafı önemlidir. Kilisenin mevcut günah çıkarma yöntemi ilk dönemlerden kalmaz.³⁰⁸ "Ermeni Kilisesi'ne göre Tövbe, Mesih-İsa'ya ve onun, "Tövbe edin ve İncil'e inanın", "Tövbe etmezseniz, hepiniz böyle helak olacaksınız" sözlerine dayanmaktadır."³⁰⁹ Yine Yuhanna'nın Birinci Mektubu'nda geçen,

*"Eğer günahlarımızı itiraf edersek, güvenilir ve adil olan Tanrı günahlarımızı bağışlayıp bizi her kötülükten arındıracaktır."*³¹⁰

ifadesi de günah itirafının delili sayılmaktadır. Bundan da anlaşılacağı üzere rahip bu gizemde İsa eliyle görevlendirilen ve sadece Kilisenin kendisine verdiği yetkiyi kullanan bir kişi konumundadır. Günah işleyen kişiyi, ancak Allah bağışlar. Rahibin görevi sadece bu pişmanlığa günahkar kişi ile iştirak ederek, İsa'nın yüklediği görevi yerine getiren bir aracı olmaktır. Hıristiyan kişi günahlarının sadece Allah tarafından affedileceğinin bilincinde olarak tövbe gizemini yerine getirir.³¹¹ Ermeni Kilisesi de bunu kabul ederken, Kilise'nin ve ruhbanların günahları bağışlaması yetkisini reddetmektedir.³¹² Yapısı gereği günah işlemeye meyilli olan insanın, günah işlemediğini söylemesi gerçeği yansıtmaz. Bu durum İncil'de

³⁰⁸ Tchilingirian, *Ermeni Kilisesi: Kısa Bir Giriş*, ss. 65.

³⁰⁹ Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s. 269.

³¹⁰ Yuhanna'nın Birinci Mektubu, 1: 9.

³¹¹ Michel, *Hıristiyan Tanrıbilimine Giriş: Dinler Tarihine Katkı*, s. 93.

³¹² Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s. 271.

“Günah işlemedik dersek, O’nu yalancı durumuna düşürmüş oluruz; O’nun sözü içimizde olmaz”³¹³

şeklinde ifade edilir. Günah işlediğinde Mesih’ten ve Yasa’dan uzaklaşan insanın, tövbe ile pişmanlığını dile getirerek Tanrı ile olan bağımlı tekrar sağlamlaştırması hedeflenir. Ermeni Kilisesi, Tövbe veya itirafı, sakrament olarak benimser, ancak Kilisece günahların bağışlanmasını kabul etmez. Ruhbanların “günah çıkarma” yetkisine sahip olmaları tartışılan ve hatta reddedilen konulardan olup, bu konuyla bağlantılı olarak Ermeni Kilisesi’nin çoğunda günah itirafı/günah çıkarma ve günah itirafı yeri bulunmaz.³¹⁴

e) Evlilik

Evlilik sakramenti Hıristiyanlıkta, Tanrı’nın Adem’e eş olarak Havva’yı vererek evlilik gizeminin temelini oluşturduğu kabulüyle kutsal bir eylem olarak görülür. Katolik ve Ortodokslarca Tanrı huzurunda erkek ve kadının birbirlerine ve Tanrı’ya karşı söz vermeleri evlilik sakramentini meydana getirir. Kilise tarafından kutsanan bir bağla birbirine bağlanan erkek ve kadın artık kiliseye ve Mesih’e karşı sorumlu olurlar.

İncillerde ve özellikle Pavlus’un mektuplarında evlilik gizemiyle ilgili birçok cümle bulunur. Günümüzde Ermeni Kilisesi, Evlilik Ayini gizemini Pavlus’un Efeslilere Mektubu’na dayandırır ve evlenme merasimlerinde aynı mektuptan bölümler okunarak tören icra edilir:³¹⁵

“Ey kadınlar, Rab’be bağımlı olduğunuz gibi, kocalarınıza bağımlı olun. Çünkü Mesih bedeninin kurtarıcısı olarak kilisenin başı olduğu gibi, erkek de kadının başıdır. Kilise Mesih’e bağımlı olduğu gibi, kadınlar da her durumda kocalarına bağımlı olsunlar.”

“Ey kocalar, Mesih kiliseyi nasıl sevip onun uğruna kendini feda ettiyse, siz de karılarınızı öyle sevin. Mesih kiliseyi suyla yıkayıp tanrısal sözle temizleyerek kutsal kılmak için kendini feda etti. Öyle ki, kiliseyi üzerinde leke, buruşukluk ya da buna benzer bir şey olmadan, görkemli biçimde kendine sunabilsin. Amacı kilisenin kutsal ve kusursuz olmasıdır. Aynı biçimde kocalar da karılarını kendi bedenleri gibi sevmelidir. Karısını seven kendini sever. Hiç kimse hiçbir zaman kendi bedeninden nefret etmemiştir. Tersine, onu besler ve kayırır; tıpkı Mesih’in kiliseyi besleyip

³¹³ Yuhanna’nın Birinci Mektubu, 1: 10.

³¹⁴ Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s. 271.

³¹⁵ Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s. 272.

kayırdığı gibi. Çünkü bizler O'nun bedeninin üyeleriyiz. "Bunun için adam annesini babasını bırakıp karısına bağlanacak, ikisi tek beden olacak." Bu sır büyüktür; ben bunu Mesih ve kiliseyle ilgili olarak söylüyorum. Size gelince, her biriniz karısını kendisi gibi sevsin. Kadın da kocasına saygı göstere."³¹⁶

Ermeni Kilisesi'nde evliliğin temel amaçlarından biri Hıristiyan imanını taşıyanların çoğalmasdır. Bu aynı zamanda, Kilise'nin/cemaatin korunması, Tanrı'nın evlatlarının yeryüzündeki yaşamı devam ettirmeleri anlamına da gelir.³¹⁷ Bu husus, evliliğin meydana getirilmesinde önemli bir faktördür. Evlilik birliği, kilise üyelerinin çoğalması ve Mesih inancı taşıyan nesillerin sıhhati için gereklidir.

Ermeni Kilisesi'nde evliliğin gerçekleşmesi için kadın ve erkeğin kilise üyesi olması gerekir. Evlenecek çiftin vaftiz ve mühürleme sakramentlerini almış, dinsel birliği yerine getiren kişiler olmaları gerekmektedir.³¹⁸ Evlenecek bireylerde, evliliğe uygun bir yaşının olması, bedeni yönden evlenebilir durumda olma ve aralarında yakın bir kan bağıının bulunmaması aranan şartlardandır.³¹⁹

Evlilik töreninde erkek ve kadın cemaatin huzurunda karı koca olur. Tören sırasında birbirlerine yüzüklerini takan çift, sadakat yemini yaparak "verimli olun, çoğalın"³²⁰ sözleriyle kutsanırlar. Törenin sonunda yeni evli çift, İsa'nın Kana köyündeki düğünde yaptığı mucize anısına³²¹ aynı kadehten şarap içerek, sevinç ve üzüntülerini paylaşacakları mesajını verirler.³²²

³¹⁶ Efesliler'e Mektup, 5: 22-33.

³¹⁷ Seyfeli, *Ermeni Kilisesi'nde Sakramentler*, s. 341.

³¹⁸ Seyfeli, *Ermeni Kilisesi'nde Sakramentler*, s. 342.

³¹⁹ Erbaş, *Hıristiyanlıkta İbadet*, s. 203.

³²⁰ Yaratılış, 1: 28.

³²¹ Üçüncü gün Celile'nin Kana Köyü'nde bir düğün vardı. İsa'nın annesi de oradaydı. İsa'yla öğrencileri de düğüne çağırılmışlardı. Şarap tükenince annesi İsa'ya, "Şarapları kalmadı" dedi. İsa, "Anne, benden ne istiyorsun? Benim saatim daha gelmedi" dedi. Annesi hizmet edenlere, "Size ne derse onu yapın" dedi. Yahudilerin geleneksel temizliği için oraya konmuş, her biri seksenle yüz yirmi litre alan altı taş küp vardı. İsa hizmet edenlere, "Küpleri suyla doldurun" dedi. Küpleri ağızlarına kadar doldurdular. Sonra hizmet edenlere, "Şimdi biraz alıp şölen başkanına götürün" dedi. Onlar da göturdüler. Şölen başkanı, şaraba dönüşmüş suyu tattı. Bunun nereden geldiğini bilmiyordu, oysa suyu küpten alan hizmetkârlar biliyorlardı. Şölen başkanı güveyi çağırıp, "Herkes önce iyi şarabı, çok içildikten sonra da kötüsünü sunar" dedi, "Ama sen iyi şarabı şimdiye dek saklamışsın." İsa bu ilk doğaüstü belirtisini Celile'nin Kana Köyü'nde gerçekleştirdi ve yüceliğini gösterdi. Öğrencileri de O'na iman ettiler. Yuhanna 2: 1-12.

³²² Tchilingirian, *Ermeni Kilisesi: Kısa Bir Giriş*, ss. 65-66.

Zina dışında boşanmanın olmadığı Apostolik Ermenilerde, boşanmış kadınla evlenmek de zina sayılmaktadır. Kilise, ikinci ve üçüncü evliliğe iyi nazarla bakmamaktadır. Ermeni Kilisesi'nde Evlenme Sakramenti, "Taç Sakramenti" (Ermenice "Psak Sakramenti") ismiyle bilinir ve bu sakramenti yönetmekle görevli ruhban, papazdır. Boşanmaya hükmetmek ve karar vermek yetkisi ise, Katolikos veya Patrik'e aittir.³²³

Ermenilerde piskopos ve piskopos adaylarının evlenmesi yasak olup evlenmiş olanların terfi hakkı bulunmaz ve bunlar buldukları hiyerarşide bir üst basamağa yükselemez. Ancak eşi ölen, evlenmeme şartı ile yükselir. Patrik ve Katolikosların kesin olarak bekar olmak zorunluluğu vardır.³²⁴

f) Kutsal Rütbeler (Ruhbanlık)

Ermeni Kilisesi'ne göre Ruhbanlıktaki kutsal rütbelerin kaynağı Havarilerdir. Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde Havariler, Kilisenin tek yöneticisiydi ve her çeşit iş onlar tarafından yapılmaktaydı. Ancak Hıristiyanlığın yayılma alanı genişleyip inananların sayısında artış olunca Havariler, kendilerine "diyakos" (papaz yardımcısı), "elder" (Kilise mütevelli heyet üyesi) denilen yardımcıları ve İsa-Masih'in mesajını dünyanın dört bir tarafına duyurmak üzere farklı yerlere gidip o bölgeyi terketmeden önce, kendilerinin yerini alacak piskopos adı verilen görevliler tayin ederlerdi. İşte zamanla Kilisedeki temel üç kademe ortaya çıkmış, bunlar: diyakosluk, papazlık ve piskoposluktur. Üst seviyede olanlar: Başpiskoposluk veya Metropolitlik, Patriklik ve Katolikosluktur.³²⁵

Günümüzde Apostolik Ermeni Kilisesi'nde ruhani hiyerarşi; 1-Diyakos Yardımcısı (Tbir), 2-Diyakos (Sargavak), 3-Papaz (Kahana veya Yerets), 4-Başpapaz (Avakerets), 5-Başrahip veya Doktor (Vartabed), 6-Piskopos, 7-Patrik, 8-Katolikos olarak alt kademedan üst kademeye doğru sekiz derece oluşturur.³²⁶ Kilise görevleri, seçim veya tayinle değil, Kilise'nin kutsal törenlerinden/sakramentlerinden biri olarak

³²³ Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, ss. 273-275.

³²⁴ Küçük, Tümer, Küçük, *Dinler Tarihi*, s. 405.

³²⁵ Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, ss. 276-277.

³²⁶ Seyfeli, *İstanbul Ermeni Patrikliği*, s. 38.

“Ruhbanlık Gizemi” adı verilen kutsal bir törenle verilmektedir. İster din görevlisi ister sivil halk olsun, kilisenin her üyesi, hep birlikte inananları oluşturmaktadır.³²⁷

Piskoposlardan oluşan ruhani hiyerarşinin en üst noktasında Katolikos bulunmaktadır.³²⁸ Katolikos en yüksek dinî makam olup, Apostolik Ermeni Kilisesi’nin başıdır. Patrik, Katolikos’un altında bir ünvan ve görev, kilisede ise “başpiskopos”tur. Günümüzde başpiskopos, sadece fahri bir unvanı tanımlar ve üstün hizmet yaptığı ispatlanan piskoposlara Katolikos tarafından verilir.³²⁹ Yunanca “evrensel” ve “genel” anlamına gelen Katolikos, patriklikten farklı olarak coğrafi alanla sınırlı kalmayan ulusal kilisenin başındaki dinî önderidir. Katolikos, Ulusal Kilise Meclisi tarafından seçilmesinin ardından on iki piskopos tarafından Kutsal Miron’la mesh ve takdis edilir. Ermeni Kilisesi, 9. yüzyılda sistemleşen Katolikosluk ile dinî, idari, dogmatik ve kiliseye dair her konuda karar alma süreçlerinin takibini Ermeni Başpatriklerine yani Katolikoslara vermiştir.³³⁰ Katolikoslar, özel konumları sebebiyle diğer ruhani liderlerde olmayan yetkileri ellerinde bulundurlar. Piskopos rütbelерinin verilmesi ve yedi yılda bir yapılan Kutsal Yağın kutsanmasında³³¹ on iki piskoposa başkanlık etmesi gibi konularda özel yetkisi vardır.³³²

Sözlükte “baba, yönetici, bir kavmin ya da ailenin reisi” gibi anlamlara gelen patrik, Hıristiyanlığın doğu kiliselerinde başpiskoposlara verilen dinî ve idari bir unvandır.³³³ Patrik, hiyerarşide Katolikos’tan sonraki ikinci rütbeyi tanımlar. Patrikler, yargı alanları içerisinde bulunan piskoposluk bölgelerinin bağlı olduğu Başpiskoposluktur. Bu sebeple patriğe, başpiskopos veya metropolit de denilmektedir.

³²⁷ Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, ss. 276-279.

³²⁸ Seyfeli, *İstanbul Ermeni Patrikliği*, s.37.

³²⁹ Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s. 277.

³³⁰ Tchilingirian, *Ermeni Kilisesi: Kısa Bir Giriş*, ss. 91-92-93.

³³¹ Kutsal Yağ, Miron: Her yedi yılda bir Eçmiadzin Kilisesi’nde Kutsal sayılan yağ, “Miron” hazırlanmaktadır. Bu yağ, kırk çeşit bitki ve güzel kokular taşıyan ağaçların ihtiva ettiği esans ve Belsam karışımıyla, sıvı yağ esas maddesinden yapılmaktadır. Yağ için hazırlanan bitkilerin karışımına, Hz. İsa’nın duasını aldığı ileri sürülen ve Havariler tarafından Ermenistan’a taşınmış olan ilk kutsal yağdan geriye kalan birkaç şey, bir ön hazırlıktan geçirildikten sonra, bir litre civarında “Kutsal Yağ” ilave edilmektedir. 40 gün boyunca hazırlanan “Miron” ruhani liderler arasında taksim edilmektedir. Bu yağ olmadan hastaların yağlanması, piskoposların takdis edilmesi mümkün değildir. Bunun için Eçmiadzin Katolikosluğu, Apostolik Ermeniler için önem taşımaktadır. Bk. Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, ss. 198-281.

³³² Seyfeli, *İstanbul Ermeni Patrikliği*, s. 39.

³³³ Mahmut Aydın, “Patrik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2007, c. 34, s. 188.

Ermeniler, Patrik için “Badriark”, Patrikhane için, “Badriarkaran”, Patriklik için ise “Badriarkutyun” tabirini kullanmaktadırlar.³³⁴

Piskopos, Ermeni Kilise hiyerarşisinde patrikden sonra üçüncü sırada bulunur. Kilise’de o, Piskoposluğun normal yöneticisi ve şefidir. Piskopos bulunmadığı zaman yerine başrahip, papaz takdis merasimi icra etmek hariç onun diğer görevlerini icra edebilir. Başrahip veya piskopos, bekar ruhbanların taktığı ve yüksek rütbeyi işaret eden veğarı (başlıklı pelerin) taşımak zorundadır.³³⁵

Ermeni Kilisesi’nde, diğer kiliselerde pek rastlanmayan, bir ‘Vartabed’lik rütbesi vardır.³³⁶ Doktor (vartabed), fahri bir unvan olup, ayrı bir sınıfı teşkil ederler ve doktora esasının verilmesiyle vaaz etme hakkını kazanırlar. Vartabedlik akademik bir kilise ünvanıdır ve gerekli dinî eğitimi almış olan evlenmemiş (bekar) papazlara verilmektedir.³³⁷ Ermenilerde Vartabed ünvanına sahip en bilinen isim, Ermeni Klasik Müziği’nin kurucusu ve aynı zamanda din adamı olan, Gomidas Vartabed adıyla bilinen Soğomon Kevork Soğomonyan’dır.³³⁸

Rahipler, Episkopos tarafından görevlendirildikten sonra Yerel Kilise Cemaati Meclisi tarafından onaylanarak göreve başlayan ruhanilerdir.³³⁹ “Archpriest” (Başrahip), bir fahri ünvanıdır ve bu ünvan, kiliselerde uzun zaman başarılı hizmet yapmış papazlara verilmektedir.”³⁴⁰ Bir manastıra bağlı, evlenmemiş papaza “Abegha” adı verilir ve bekar ruhbanın ayırt edici özelliği olan vegharı (başlıklı pelerin) 22 yaşında giyerler.³⁴¹ Apostolik Ermenilerde, Rahibelik de vardır. Rahibeler; Meryem gibi bakire kalmayı amaçlamış ve kendilerini Kiliseye adanmış kimseler olarak görülmektedir.³⁴²

Ermenilerde kilisedeki sivil temsil yetkisi, Ulusal Kilise Meclisi, Episkoposluk Meclisi ve Yerel Kilise Cemaati Meclisi organlarınca yürütülür. Ulusal Kilise Meclisi;

³³⁴ Seyfeli, *İstanbul Ermeni Patrikliği*, ss. 39-40.

³³⁵ Seyfeli, *İstanbul Ermeni Patrikliği*, ss. 40-41.

³³⁶ ‘Vartabed’lik, Ermeni Kilisesi’ne özgü bir unvan olup, yüksek din eğitimi alan kişiler için kullanılır.

³³⁷ Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, ss. 278-284.

³³⁸ Anonim, “Ermeni müziğinin babası Kütahyalı Gomidas”, *Bolsohays News*, (21.07.2019), <http://www.bolsohays.com/yazar-267/ermeni-muziginin-babasi-kutahyali-gomidas.html>

³³⁹ Tchilingirian, *Ermeni Kilisesi: Kısa Bir Giriş*, s. 94.

³⁴⁰ Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s. 279.

³⁴¹ Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, ss. 279-284.

³⁴² Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, s. 285.

Katolikosun re'sen başkanlığında Ermeni Kilisesi'nin en yüksek yasama organı olup, üçte ikisi Ermeni sivillerden üçte biri ise din adamlarından oluşur ve bu Meclis'in en önemli görevi vefat eden katolikosun yerine halefini seçmektir. Yerel Kilise Cemaati Meclisi; cemaatin vaftiz edilen üyelerinden oluşur ve meclise rahip başkanlık eder. Episkoposluk Meclisi ise laik delegelerden oluşan bir yapıdır.³⁴³

Ermeni Kilisesi'nde ruhban sınıfı evli ve bekar olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Eğer kilise görevinde bulunan bir ruhban evlenecek ise, evlenmenin papaz yardımcılığı (Diyakosluk) töreninden önce olması gereklidir.³⁴⁴ Papaz yardımcılığı, Başpapazlık, meclis üyeliği gibi görevler sadece evli ruhban sınıfı içindir. Bekar ruhbanlar (regulier) ise, genellikle manastırlarda yetiştirilmektedir.³⁴⁵ Papazların evlenebildiği fakat eşi ölen bir papazın tekrar evlenmesinin yasak olduğu Ermeni Kilisesi'nde, Piskoposların ve kilisede papazlıktan daha üst kademelerde bulunan din adamlarının evlenmesi yasaktır. Bir papaz, karısı yaşadığı müddetçe, papazlıktan daha üst bir rütbe alamaz.³⁴⁶

³⁴³ Tchilingirian, *Ermeni Kilisesi: Kısa Bir Giriş*, ss. 94-95.

³⁴⁴ Seyfeli, *İstanbul Ermeni Patrikliği*, s. 38.

³⁴⁵ Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, ss. 282-283.

³⁴⁶ Basmacıyan, *Şark'ta Toplumsal Ve Dinsel Hayat*, s. 57.

SONUÇ

Ermeniler, Gılgamış Destanı, Sümer kaynakları gibi farklı tarihî kayıtlarda ismi zikredilen bir halk olarak kendilerinin, Nuh peygamberin soyundan geldikleri inancını taşımaktadırlar. Kutsal Kitap'ta yer alan Büyük Tufan hadisesinde, Nuh peygamber ile ona inananların kurtulmasına vesile olan geminin 'Ararat' dağının zirvesinde kaldığından bahsedilmesine binaen, Ermeni ülkesinin insanlığın yeniden hayat bulduğu yer olduğuna ve 'Ararat' dağının kutsallığına inandıkları görülmektedir. Tufan olayı etrafında şekillenen dinsel mitolojik anlatıların, Ermeni halkının din ve kimlik bilincinin önemli bir unsurunu teşkil ettiği saptanmıştır. Bu dinsel-efsanevi referansların, uzun yüzyıllar devlet otoritesi olmadan hanlık-hanedanlık sistemiyle idare edilen ve Pers, Bizans gibi birçok egemen güç odağının yanı başında konumlanmış Ermeni halkları arasında birlik, beraberliği pekiştirici bir motivasyon olduğu dikkati çekmektedir.

Hıristiyanlığı kabul öncesinde antik dönem Ermeni inançlarının pagan-putperest yönelimli olduğu, birçok tanrısal varlık yanında temelde Aramazd-Anahit-Vahagn kutsal kabul edilen tanrı üçlüsü konumunda bulunduğu, bu inanca ilaveten atalara tapınma, ateş, dağ, su, vb. doğa ile ilgili inanışların Ermeniler arasında yaygın olan inançlar olduğu görülmektedir. Ermenilerin, 301 yılında "Aydınlatıcı" (Lusavoriç) lakabıyla anılan Aziz Gregor'un gayretleriyle pagan putperest inançlarını bırakıp Hıristiyanlığı kabul eden ve devlet dini haline getirerek dünyada topluluk olarak ilk kez Hıristiyanlığı benimseyen millet olarak kendilerini tanımladıkları görülmektedir.

Ermeniler, Hıristiyanlığın devlet dini olarak benimsenmesinden sonra inançlarında büyük bir değişime giderek eski adet ve inanç şekillerini yeniden organize edip Hıristiyanlığın uygun gördüğü şekilde yaşamaya başlamışlarsa da, Hıristiyanlığın Ermeniler arasında benimsenmesinin kolay olmadığı, pagan ritüellerin etkisi ve varlığının Ermeni dini etrafında farklı adlarla yeniden sistemleşerek, bu inanışların özellikle yortular-bayramlar etrafında yaşatılmaya çalışıldığı, pagan inançların eklektik bir öge olarak Hıristiyanlık sonrası dönemde de uzun yıllar etkisini devam ettiren inanç unsurları olduğu anlaşılmaktadır. Ermenilerin antik dönem paganist eğilimli inançlarının izlerinin günümüzde de çeşitli yortularda yaşatılmasının, Ermeni

toplumunun tarih ve geçmiş bilincine katkı yaptığı, kültür aktarımı ve toplumsal belleğin devamlılığını sağladığı, farklı coğrafyalarda azınlık statüsünde ikamet eden Ermenileri ortak bir paydada bütünleştirdiği anlaşılmaktadır.

Hıristiyanlığın, özgürce yaşanan bir din olarak Roma'da kabulünün ise kolay olmadığı, imparator Konstantin'in emriyle yayınlanan Milan Fermanı ile (M.313), serbestçe yayılma imkanı bulduğu ve cemaatini artırdığı, buna paralel mevcut Hıristiyanlar arasında çeşitli görüş ayrılıklarının açığa çıktığı çalışmamızda ifade edilmektedir. Hıristiyanlığın akide ve doktriner ikilemelerinin zamanla gün yüzüne çıkması ve Hıristiyanlar arasında yaşanan bölünmelerin önünün alınmasına çalışılması için zaman zaman konsiller toplandığı, bu konsillerden olan ve 451 yılında yapılan Kadıköy Konsili kararları ardından Ermenilerin 'Monofizit' akideyi benimsemesi sonucunda, 'Diyofizit' görüşü kabul eden Bizans Ortodoks Kilisesi ile doktrin farklılıkları yaşadıkları görülmektedir. Ermenilerin bu konsil kararlarında Bizans İmparatorluğu'nun aksine tavır almalarının, kendilerine özgü ayrı bir mezhep oluşturup diğer Hıristiyan topluluklarından ayrılarak Ermeni Apostolik Kilisesi adını alan ulusal bir kilise meydana getirmelerinin ve Katolik veya Ortodoks inancını benimsememelerinin, onları batı Hıristiyanlarından kopardığı tespit edilmiştir.

Başlarda akidevi bir fikir ayrılığı olan Monofizit-Diyofizit ayrılığının zamanla Bizans Devleti'nin idaresi altında Anadolu'nun farklı coğrafyalarında yaşayan Ermeni halkının Bizans tarafından zulüm ve baskı görmesine sebebiyet verdiği görülmektedir. Ermenilerin, Bizans'tan gördükleri dini ve sosyal baskılardan Türklerin Anadolu'ya girmesiyle bir nebze uzaklaştıkları anlaşılmaktadır. Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u alması sonrası Ermeni Patriğini yasal olarak kabul edip Rum Patriğiyle aynı statüye kavuşturmasının ise Ermeniler açısından tarihi öneme sahip olduğu ve halihazırda İstanbul Ermeni Patrikliği'nin, Anadolu'daki Ermenilerin ruhani merkezi olması hasebiyle önemli bir konumda bulunduğu dikkati çekmektedir.

Hıristiyanlığın, Ermeni halkının ruhani yanına hitap etmesi yanında, onları birleştirici bir unsur olarak toplumsal yönüyle de Ermeniler arasında önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Tarih boyunca birçok farklı krallık ve hakim güç tarafından yönetilen Ermenilerin, kültürel, sosyal, ekonomik durumlarında meydana gelen değişimleri kilise etrafında şekillenen sivil-ruhani ortaklıkla aştığı, din-etnisite birliğinin

özgün örneğini oluşturduğu ve Ermeni kimliği vurgusunun varlığını koruduğu tespit edilmiştir. Kilise-millet birliğinin oluşmasına etki eden faktörler arasında, rahipler tarafından 405 yılında meydana getirilen Ermeni alfabesi de sayılabilir. Ermeni alfabesinin sistemli hale gelmesi, kilise liturjisini etkilemesi ve diğer kiliselerden ayrı ve tamamen milli bir usul ortaya çıkararak kilise liturjisinin Ermenice etrafında şekillenmesi sonucunda dini kurumların, Ermeni halkına daha kolay etki ettiği dikkati çekmektedir.

Sonuç olarak milli bir kilise hüviyeti özelliği taşıyan Apostolik Ermeni Kilisesi'nin; tarihten günümüze kültürel aktarımı sağladığı, Ermenilere kimlik kazandıran önemli bir öge olduğu, Ermenilerin milli şuur ve bilincine katkı yaptığı, farklı coğrafyalarda yaşayan Ermeniler arasında iletişimi koordine ettiği, çeşitli devletlerin hakimiyetinde yaşayan Ermenilerin asimilasyonunu önlemeye yardımcı olduğu ve Ermenilerin siyasal kimliğinin bir parçası olduğu görülmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

- AKYÜREK Engin, *Sanatın Ortaçağı: Türk, Bizans Ve Batı Sanatı Üzerine Yazılar*, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 1997.
- ANONİM, “Ermeni Takvimi”, *Bolsohays News*, (12.11.2013),
<http://www.bolsohays.com/haber-129650/ermeni-takvimi.html>
- ANONİM, “Ermeni müziğinin babası Kütahyalı Gomidas”, *Bolsohays News*, (21.07.2019), <http://www.bolsohays.com/yazar-267/ermeni-muziginin-babasi-kutahyali-gomidas.html>
- AYDIN Fuat, *Pavlus Hristiyanlığına Giriş*, Ankara, Eskiyei Yayınları, 2011.
- AYDIN Mahmut, “Patrik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2007, c. 34, ss. 188-189.
- AYDIN Mehmet, *Hristiyan Kaynaklarına Göre Hristiyanlık*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- AYDIN Mehmet, “Hristiyanlık (IV. Hristiyan İnançları)”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1998, c. 17, ss. 345-348.
- AYDIN Mehmet, “Hristiyanlık (V. Mâbed ve İbadet)”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1998, c. 17, ss. 348-358.
- AYDIN Mehmet, *Müslümanların Hristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- AYDIN Mehmet, “Bizans Kiliselerinde İkonoklast (Tasvir Kırıcı) Hareketin Kökenleri”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fak. Der.*, Konya, 2002, sy. 13, ss. 5-14.

- AYDIN Mehmet, “Konsillerin Hıristiyanlıktaki Yeri Ve Önemi”, *Dinler Tarihi Derneği Yayınları/3, Dinler Tarihi Araştırmaları - III (Sempozyum, 09-10 Haziran 2001)*, Ankara, 2002, ss. 107-117.
- AYDIN Mehmet, “I. ve II. İznik Konsillerinin Hıristiyanlık Açısından Önemi”, *Uluslararası İznik Sempozyumu*, 2005, ss. 33-45.
- AYDIN Mehmet, “I. İznik (M.S.325) Ve Efes (M.S. 431) Konsilleri Doğrultusunda Hıristiyanlık’ta Hz. Meryem Kültü’nün Gelişimi”, *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, 2015, sy. 20, ss. 9-18.
- BASMACIYAN Krikor Hagop, *Şark’ ta Toplumsal Ve Dinsel Hayat*, (çev. Altuğ Yılmaz), İstanbul, Aras Yayıncılık, Ekim 2005.
- BAĞIŞ Levon, “Paskalya, Pesah, Passover...”, *Agos Gazetesi*, (05.04.2017), <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/18153/paskalya-pesah-passover>
- BESNARD Albert M., CLEMENT Olivier, MEHL Roger, *Hıristiyan İlahiyatı*, (çev. Mehmet Aydın), Konya, Arı Basımevi, 1983.
- ÇELİK, Mehmet “Süryânîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2010, c. 38, ss. 175-178.
- DABAĞYAN Levon Panos, *Türkiye Ermenileri Tarihi*, 5. b., İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006.
- DADIROĞLU Aren, “Suları Hazırlayın Vartavar Geldi”, *Agos Gazetesi*, (05.07.2013), <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/5223/sulari-hazirlayan-vartavar-geldi>.
- DEMİRCİ Kürşat, “Hıristiyanlık (II. Tarih)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1998, c. 17, ss. 328-340.
- DEMİRCİ Kürşat, “Ortodoksluk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2007, c. 33, ss. 409-414.

DEMİRCİ Kürşat, *Bir Hıristiyan Mezhebi Olarak Ortodoksluğun Teolojisi*, İstanbul, Ayışığı Kitapları, 2016.

ELİADE Mircea, *Dinsel İnançlar Ve Düşünceler Tarihi: Gotama Budha'dan Hıristiyanlığın Doğuşuna*, (çev: Ali Berktay), c. 2, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2003.

ERBAŞ Ali, *Hıristiyanlıkta İbadet*, Ayışığı Kitapları, İstanbul, Ekim 2003.

ERCAN Yavuz, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, Ankara, T. T. K. Yay., 1988.

ERTANİ Emre, “Ortodoks Ermeniler Noel’i neden 6 Ocak’ta kutluyor?”, *Agos Gazetesi*, (06.01.2014), <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/6308/ortodoks-ermeniler-noeli-neden-6-ocakta-kutluyor>

GÜNDÜZ Şinasi, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Ankara, Vadi Yayınları, 1998.

GÜNDÜZ Şinasi, (ed.), *Yaşayan Dünya Dinleri*, 3. b., Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010.

GÜNDÜZ Şinasi, *Pavlus Hıristiyanlığın Mimarı*, 4. b., Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2014.

GÜREH Sarkis, “Medz Bahk, ruhu arındırma ve gelenekleri yaşatma zamanı”, *Agos Gazetesi*, (16.02.2013), <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/4305/medz-bahk-ruhu-arindirma-ve-gelenekleri-yasatma-zamani>

HABER MERKEZİ Agos, “Asdvadzadzin Yortusu üzümün bereketiyle geliyor”, *Agos Gazetesi*, (13.08.2016), <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/16206/asdvadzadzin-yortusu-uzumun-bereketiyle-geliyor>

İŞIK Halim, *İlk Papa Aziz Patrus'tan Son Papa Ratzinger'e Papalık Tarihi*, Ozan Yayıncılık, İstanbul, 2006.

- KATAR Mehmet, “Hıristiyan Bayramları Üzerine Bir Araştırma”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, Ocak-Nisan 2001, c. 3, sy. 9, ss.7-27.
- KEROVPYAN Keğam, *Mitolojik Ermeni Tarihi*, (çev. Sarkis Seropyan), 2.b., İstanbul, Aras Yayıncılık, 2003.
- KOLLEKTİF, KUTSAL KİTAP (*Tevrat, Zebur, İncil*), İstanbul, Kitabı Mukaddes Şirketi- Yeni Yaşam Yayınları, Haziran 2016.
- KOPAR Lusyen, “Vakıflı Köyünün Tarihinde Yolcuydum”, *Agos Gazetesi*, (09.07.2018), <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/20940/vakifli-koyunun-tarihinde-yolcuydum>.
- KUZGUN Şaban, *Dört İncil Farklılıkları ve Çelişkileri: Yazılması Derlenmesi Muhtevası*, 3. b., İstanbul, Fazilet Neşriyat, 2008.
- KUZUCU Kemalettin, “Türk-Ermeni Kültür İlişkileri”, *Marmara Üniversitesi*, (2019), <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/turk-ermeni-kultur-iliskileri/>
- KÜÇÜK Abdurrahman, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara, Ocak Yayınları, 1996.
- KÜÇÜK Abdurrahman, “Gregoryen Hıristiyanlığı Üzerine”, *Dinler Tarihi Derneği Yayınları/1, Dinler Tarihi Araştırmaları-I (Sempozyum: 08-09 Kasım 1996)*, Ankara, 1998, ss. 271-283.
- KÜÇÜK Abdurrahman, TÜMER Günay, KÜÇÜK Mehmet Alparslan, *Dinler Tarihi*, 4.b., Ankara, Berikan Yayınevi, 2012.
- MANUKYAN Miran, “Ara & Şamiram’da heyecanlı geri sayım”, *Agos Gazetesi*, (19.02.2016), <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/14432/ara-samiramda-heyecanli-geri-sayim>.

- MANUKYAN Miran, “Ara Şamiram efsanesi bu kez Şişli’de sahne alıyor”, *Agos Gazetesi*, (21.04.2017), <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/18306/ara-samiram-efsanesi-bu-kez-sislide-sahne-aliyor>.
- MAŞALYAN Sahak, “Vartavar Yortusu ve insanın ‘evrimi’”, *Agos Gazetesi*, (10.07.2015), <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/12129/vartavar-yortusu-ve-insanin-evrimi>
- MAŞALYAN Episkopos Sahak , “Haç tek çözümdür”, *Agos Gazetesi*, (26.09.2015), <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/12850/hac-tek-cozumdur>
- MİCHEL Thomas, *Hıristiyan Tanrıbilimine Giriş: Dinler Tarihine Katkı*, Ohan Basımevi, İstanbul, 1992.
- MOVSİSYAN Artak, *Ermenistan Tarihi: Özet Kitap*, (çev. Marta Minasyan), Yerevan, Yerevan Devlet Üniversitesi Yayınları, 2017.
- OHANYAN Başrahip Zakeos , “Büyük Oruç bize ne söyler?”, *Agos Gazetesi*, (03.03.2017), <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/17861/buyuk-oruc-bize-ne-soyler>
- PAMİR Dominik (çev.), *Katolik Kilisesi Din ve Ahlak İlkeleri*, Yaylacık Matbaacılık Ltd. Şti., İstanbul, 2000.
- SATIŞ İhsan, “Kudüs’te Ermeniler” *Filistin Araştırmaları Dergisi (FİAD)*, no. 1, Yaz 2017, ss. 10-35.
- SCHİMMELE Annemarie, *Dinler Tarihine Giriş*, İstanbul, Kırkambar Yayınları, Eylül 1999.
- SEROPYAN Sarkis, “Efsanelerin harman yeri, dağlar ülkesi Dersim”, *Agos Gazetesi*, (22.10.2014), <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/8299/efsanelerin-harman-yeri-daglar-ulkesi-dersim>

SEROPYAN Sarkis, “Pagan dönemin Asdvadzadzin’i: Navasart Bayramı”, *Agos Gazetesi*, (13.08.2016), <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/16207/pagan-donemin-asdvadzadini-navasart-bayrami>

SEROPYAN Sarkis, ““Surp Haç, al yorganı içeri kaç””, *Agos Gazetesi*, (15.09.2017), <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/19339/surp-hac-al-yorgani-iceri-kac>

SEYFELİ Canan, *İstanbul Ermeni Patrikliği*, 2.b., Ankara, Aziz Andaç Yayınları, 2005.

SEYFELİ Canan, *Ecmiatzin Kat’oğikosluğu’nun Ermeni Kilisesi’ndeki Yeri*, (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi, 2007.

SEYFELİ Canan, “Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Ermeni Paganizminde Tapınak Ve Tapınım”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.XI, sy. 2, Diyarbakır, 2009, ss. 1-28.

SEYFELİ Canan, “Hıristiyanlık Öncesine Dayanan Bazı Ermeni Halk İnançları”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 30, 2010, ss. 149-164.

SEYFELİ Canan, “Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık Öncesi Ermeni Tanrılar Panteonu”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 30, 2011, ss. 139-183.

SEYFELİ Canan, *Ermeni Kilisesi’nde Sakramentler*, Diyarbakır, Karaşin Copy Center, 2011.

SEZGİN Mahmut Niyazi, *Ermenilerde Din, Kimlik ve Devlet: Ermeni Sorununa Ermeni Milli Kimliği Açısından Bakış*, Ankara, Platin Yayınları, 2005.

SIRPAZAN Episkopos Sahak , “ Büyük Oruç’la ilgili temel sorular”, *Agos Gazetesi*, (11.02.2016), <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/14330/buyuk-orucla-igili-temel-sorular>

- ŞENAY Bülent, “Noel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2007, c. 33, ss. 201-202.
- TCHILINGIRIAN Hratch, *Ermeni Kilisesi: Kısa Bir Giriş*, (çev. Lora Sarı), İstanbul, Aras Yayıncılık, 2019.
- TÜMER Günay, “Din (I. Genel Olarak Din)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1994, c. 9, ss. 312-320.
- TÜRER Celal - OLGUN Hakan, (ed.), *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni: Antikçağ Yunan & Ortaçağ Düşüncesi*, c. 2, İnsan Yayınları, 2015.
- TÜRKAN Ahmet, *İstanbul'da Ermeni Cemaatleri Arasındaki Dini ve İdari İhtilaflar ve Tartışmalar*, (Doktora Tezi), Konya: Selçuk Üniversitesi, 2011.
- URAS Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1976.
- ÜMİT Mehmet, (ed.), *Türklerin Dinî Kültür Havzaları*, Kütahya, Küresel Araştırma Düşünce Merkezi, 2019.
- WAARDENBURG Jacques, “Protestanlık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2007, c. 34, ss. 351-354.
- YILDIRIM Münir, “Ortodoks Kilisesinde Paskalya”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, c.7, sy. 21, (t.y.), ss. 67-75.
- YILMAZ Mehmet, “Ermeni Mitolojisi Üzerine Bir Değerlendirme”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy. 43, Erzurum 2010, ss. 93-104.

EKLER

1461'DEN GÜNÜMÜZE İSTANBUL ERMENİ ORTODOKS KİLİSESİ'NİN PATRİKLERİ

1. Bursalı Hovagim I (1461-1478)
2. Nigoğayos I (1478-1489)
3. Garabed I (1489-1509)
4. Mardiros I (1509-1526)
5. Krikor I (1526-1537)
6. Asdvadzadur I (1537-1550)
7. İstepanos I (1550-1561)
8. Sisli Diradur I (1561-1563) (1596-1599)
9. Hagop I (1563-1573)
10. Hovhannes I (1573-1581)
11. Tovmas I (1581-1587)
12. Sarkis I (1587-1590)
13. Hovhannes II (1590-1591)
14. Çulfaı Azaria I (1591-1592)
15. Zeytunlu Sarkis II Baron Der (1592-1596)
16. Karnili Melkiseteg I (1599-1600)
17. İstanbullu Hovhannes III Sağır (1600-1601) (1621-1623) (1623-1626)
18. Kayserili Krikor II (1601-1608) (1611-1621) (1623-1626)
19. Vanlı Zakaria I (1626-1631) (1636-1639)
20. Arevelkli Tavıt I (1639-1641) (1643-1644) (1644-1649) (1650-1651)
21. Yerevanlı Giragos I (1641-1642)
22. Sivaslı Khaçadur I (1642-1643)
23. Halepli Tovmas II (1644) (1657-1659)
24. Antepi Yeğiazar (1651-1652)
25. Muğneli Hovhannes IV. (1652-1655)

26. Kefeli Mardiros II (1659-1660)
27. Sivaslı Gazar I (1660-1663)
28. Hovhannes V. Tütüncü (1663-1664) (1665-1667)
29. Tekirdağlı Sarkis III (1664-1665) (1667-1670)
30. Meğrili İstenapos II (1670-1674)
31. Amasyalı Hovhannes VI (1674-1675)
32. İstanbullu Antreas I (1675-1676)
33. Kayserili Garabed II (1676-1679) (1680-1681) (1681-1684) (1686-1687) (1688-1689)
34. Sarkis IV. Ekmekçi (1679-1680)
35. İstanbullu Toros I (1681) (1687-1688)
36. Gapanlı Yeprem I (1684-1686) (1694-1698) (1701-1702)
37. Cileli Khaçudur II (1688)
38. Kayserili Madteos I Sarı (1692-1694)
39. Melkiseteg II Suphi (1698-1699) (1700-1701)
40. Mıkhitar I (1699-1700)
41. Tokatlı Avedik I (1702-1703) (1704-1706)
42. Amasyalı Kalust Gaydzag I (1703-1704)
43. Balatlı Nerses I (1704)
44. Erzincanlı Mardiros III (1706)
45. Harputlu Mikayel I (1706-1707)
46. Abuçehli Sahag I (1707) (1708-1714)
47. İzmirli Hovhannes VII (1707-1708)
48. Kantsaklı Hovhannes VIII (1714-1715)
49. Bitlisli Hovhannes IX. Golod (1715-1741)
50. Zimaralı Hagop II Nalyan (1741-1749) (1752-1764)
51. Silistreli Brokhoron I (1749)
52. Eğinli Minas I (1749-1751)
53. Gapanlı Kevork I (1751-1752)
54. İstanbullu Krikor III Basmacıyan (1764-1773)
55. Kağızmanlı Zakaria II Pokuzyan (1773-1781) (1782-1799)
56. Hamadanlı Hovhannes X (1781-1782)

57. Surmarlı Tanyel I (1799-1800)
58. Bayburtlu Hovhannes XI Çamaşırıyan (1800-1801) (1802-1813)
59. Hamsalı Krikor IV: (1801-1802)
60. Datevli Apraham I Kolyan (1813-1815)
61. Edirneli Boğos I Krikoryan (1815-1823)
62. Balatlı Garabet III (1823-1831)
63. Bursalı İstefanos II Ağavni Zakaryan (1831-1839) (1840-1841)
64. Balatlı Hagopos III Seropyan (1839-1840) (1848-1858)
65. İstanbullu Asdvadzadur II (1841-1844)
66. İstanbullu Madteos II Çuhacıyan (1844-1848)
67. İstanbullu Kevork II Keresteciyan (1858-1860)
68. Edirneli Sarkis V Kuyumcuyan (1860-1861)
69. Bursalı Boğos II Taktakyan (1863-1869)
70. İstanbullu İknadios I Kakmacıyan (1869)
71. Vanlı Mıgırdiç I Hrimyan (1869-1873)
72. İstanbullu Nerses II Varjabedian (1874-1884)
73. Harutyun I Vehabedian (1885-1888)
74. Keremetli Khoren I Aşıkıyan (1888-1894)
75. İstanbullu Madteos III İzmirliyan (1894-1896) (1908-1909)
76. İstanbullu Mağakya I Ormanyanyan (1896-1908)
77. İstanbullu Yeğişe I Turyan (1909-1910)
78. İstanbullu Hovhannes XII Arşaruni (1911-1913)
79. Bağdatlı Zaven I Der Yeğyayan (1913-1915) (1919-1922)
80. Muşlu Mesrob I Naroyan (1927-1944)
81. Tabzonlu Karekin I Haçaduryan (1951-1961)
82. Yozgatlı Şınorhk I Kalusdyan (1961-1990)
83. İstanbullu Karekin II Kazancıyan (1990-1998)
84. İstanbullu Mesrob II Mutafıyan (1998-2019)
85. İstanbullu Sahak II. Maşalyan (2019-...)

PATRIKLİĞE BAĞLI KİLİSELER

ESKİ İSTANBUL

- Patrikhane
- Surp Asdvadzadzin Patriklik Kilisesi, Kumkapı
- Surp Kevork Kilisesi, Samatya
- Surp Hagop Kilisesi, Altımermer
- Surp Sarkis Anıt Mezar Şapeli, Balıklı
- Surp Harutyun Kilisesi, Kumkapı Dışı
- Surp Hovhannes Kilisesi, Gedikpaşa
- Surp Tateos – Surp Partoğomeos Kilisesi, Yenikapı
- Surp Hovhannes Kilisesi, Narlıkapı
- Surp Nigoğayos Kilisesi, Topkapı
- Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Şapeli, Yedikule
- Dzinunt Surp Asdvadzadzni Kilisesi, Bakırköy
- Surp Stepanos Kilisesi, Yeşilköy
- Surp Hireşdagabed Kilisesi, Balat
- Surp Yeyğa Kilisesi, Eyüp
- Surp Asdvadzadzin Kilisesi, Eyüp

BOĞAZ'IN AVRUPA YAKASI

- Surp Stepanos Kilisesi, Halıcıoğlu
- Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi, Galata
- Surp Yerrortutyun Kilisesi, Beyoğlu
- Surp Harutyun Kilisesi, Taksim
- Surp Vartanants Kilisesi, Feriköy
- Surp Asdvadzadzin Kilisesi, Beşiktaş

- Surp Asdvadzadzin Kilisesi, Ortaköy
- Yerevman Surp Haç Kilisesi, Kuruçeşme
- Surp Santuht Kilisesi, Rumelihisar
- Surp Yerits Mangants Kilisesi, Boyacıköy
- Surp Asdvadzadzin Kilisesi, Yeniköy
- Surp Hripsimyants Kilisesi, Büyükdere

BOĞAZIN ANADOLU YAKASI

- Surp Takavor Ermeni Kilisesi (Kadıköy)
- Surp Haç Ermeni Kilisesi (Üsküdar)
- Surp Garabet Ermeni Kilisesi (Üsküdar)
- Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Kilisesi (Kuzguncuk)
- Surp Yergodasan Arakelots Ermeni Kilisesi (Kandilli)
- Surp Nigoğayos Ermeni Kilisesi (Beykoz)
- Surp Nışan Ermeni Kilisesi (Kartal)

ADALAR

- Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Kilisesi (Kınalıada)

ANADOLU ERMENİ KİLİSELERİ

- Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Kilisesi (Kayseri)
- Surp Giragos Ermeni Kilisesi (Diyarbakır)
- Surp Sarkis Ermeni Kilisesi (Diyarbakır)
- Surp Hagop Şapeli (Diyarbakır)
- Surp Kevork Ermeni Kilisesi (Mardin)
- Surp Karasun Manuk Ermeni Kilisesi (Hatay)
- Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Kilisesi (Hatay)
- Surp Asdvadzadzin Ermeni Kilisesi (Hatay)

GİRİT ADASI

- Armenian Church of St.John the Baptist (Iraklion-Crete)

KİLİSE KOROLARI

- Ermeni Patrikliği Armaş Korosu
- Koğtan Korosu
- Sahakyan Korosu
- Varvaryan Korosu
- Zıvartnots Korosu
- Surp Hovhannes Muganni Heyeti
- Karasun Mangants Korosu
- Sahak-Mesrob Korosu
- Getronagan Korosu
- Asoğig Korosu
- Lusavoriç Korosu
- Vartanants Korosu
- Naregatsi Korosu
- Tarkmaņçats Korosu
- Gomidas Korosu
- Sayat Nova Korosu
- Surp Hripsimyants Muganni Heyeti
- Surp Takavor Korosu
- Miyatsyal Korosu
- Surp Garabed Korosu
- Nersesyan Muganni Heyeti

OKULLAR

Cemaat Okulları

- Getronagan Ermeni Lisesi
- Esayan Ermeni İlköğretim Okulu ve Lisesi
- Surp Haç Ermeni Lisesi
- Sahakyan-Nunyan Ermeni İlköğretim Okulu ve Lisesi
- Bezciyan Ermeni İlköğretim Okulu
- Dadyan Ermeni İlköğretim Okulu
- Merametcian Ermeni İlköğretim Okulu
- Aramyan Uncuyan Ermeni İlköğretim Okulu
- Levon Vartuhyan Ermeni İlköğretim Okulu
- Yeşilköy Ermeni İlköğretim Okulu
- Karagözyan İlköğretim Okulu
- Tarkmançats Ermeni İlköğretim Okulu
- Kalfayan İlköğretim Okulu

Ermeni Katolik Okulları

- Pangaltı Ermeni İlköğretim Okulu ve Lisesi
- Kocamustafapaşa Anarat Hığutyun Ermeni İlköğretim Okulu
- Pangaltı Anarat Hığutyun Ermeni İlköğretim Okulu
- Bomonti Ermeni İlköğretim Okulu

DERNEKLER

- Getronagan Lisesi'nden Yetişenler Derneği
- Esayan Lisesi'nden Yetişenler Derneği
- Surp Haç Tıbrevank'tan Yetişenler Derneği
- Sahakyan Lisesi'nden Yetişenler Derneği
- Pangaltı Lisesi'nden Yetişenler Derneği
- Bezciyan Okulu'ndan Yetişenler Derneği
- Dadyan Okulu'ndan Yetişenler Derneği
- Feriköy Okulu'ndan Yetişenler Derneği
- Aramyian Okulundan Yetişenler Derneği
- Boğosyan Varvanyan Ok. Yetişenler Derneği
- Yeşilköy Ermeni Okulu'ndan Yetişenler Derneği
- Karagözyan Okulundan Yetişenler Derneği
- Semerciyan ve Nersesyan İ. Y. Derneği
- Tarkmançats İ. Y. Derneği
- Türkiye Ermeni Azınlık Okulları Öğretmenleri Yardımlaşma Derneği
- Kınalıada Çocuk Kampı (Karagözyan Derneği Dinlenme Evi)
- Taksim Gençlik Kulübü
- Şişli Spor Kulübü
- ZİBEÇ Zihinsel ve Bedensel Engelli Çocuklara Yardım Kolu
- Vakıflıköyü Kalkındırma ve Dayanışma Derneği
- Bomonti Mihitaryan Okulundan Yetişenler Derneği

YARDIM KURUMLARI

- Patrikhane Kullanılmış giyim eşyası değerlendirme komisyonu
- Kumkapı Fakirlere Yardım Kolu
- Samatya Fakirlere Yardım Kolu
- Üsküdar Fakirlere Yardım Kolu
- Kadıköy Fakirlere Yardım Kolu
- Feriköy Fakirlere Yardım Kolu
- Beyoğlu Fakirlere Yardım Kolu
- Topkapı Fakirlere Yardım Kolu
- Bakırköy Fakirlere Yardım Kolu
- Yeşilköy Fakirlere Yardım Kolu

İSTANBUL ERMENİ MEZARLIKLARI

Faal Mezarlıklar

- Bağlarbaşı Surp Haç Mezarlığı
- Bağlarbaşı Surp Garabed Mezarlığı
- Bakırköy Ermeni Mezarlığı
- Balıklı Ermeni Mezarlığı
- Boyacıköy Ermeni Mezarlığı
- Büyükdere Ermeni Mezarlığı
- Edirnekapı Ermeni Mezarlığı
- Halıcıoğlu Ermeni Mezarlığı
- Kadıköy Ermeni Mezarlığı
- Kandilli Ermeni Mezarlığı
- Kınalıada Ermeni Mezarlığı
- Kuruçeşme Ermeni Mezarlığı
- Ortaköy Ermeni Mezarlığı
- Rumelihisarı Ermeni Mezarlığı
- Şişli Ermeni Mezarlığı
- Yeniköy Ermeni Mezarlığı
- Girit Adası Ermeni Mezarlığı

Günümüzde Mevcut Olmayan Mezarlıklar

1. Alemdağ
2. Beşiktaş
3. Beykoz
4. Davutpaşa
5. Kartal
6. Pangaltı
7. Eyüp

KURUMLAR

- Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi
- Getronagan Ermeni Lisesi ve Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Kilisesi
- Surp Haç Ermeni Lisesi (Tıbrevank)
- Kalfayan Yetimhanesi
- Karagözyan Yetimhanesi
- Türkiye Ermeni Azınlık Okulları Öğretmenleri Yardımlaşma Vakfı
- Dirasular Vakfı
- O. Gümüşyan Vakfı

ERMENİ BASINI

- Lraper Ermeni Patrikliği Kilise Bülteni
- Şoğgat Dergisi
- Jamanak Günlük Gazete
- Nor Marmara Günlük Gazete
- Agos Haftalık Gazete
- Surp Pırgiç Hastane Dergisi
- Jbid Çocuk Dergisi
- Paros Aylık Dergi
- Luys Aktüel – Magazin Gazetesi

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

TEZ ÇOĞALTMA VE ELEKTRONİK YAYIMLAMA İZİN FORMU

Yazar Adı Soyadı	Emine PEHLİVAN
Tez Adı	Hıristiyanlık Öncesinden Günümüze Ermenilerde Dinî Hayat ve Türkiye Apostolik Ermenileri
Enstitü	Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı
Tez Türü	Yüksek Lisans
Tez Danışman(lar)ı	Doç. Dr. Bülent ŞENAY
Çoğaltma (Fotokopi Çekim) İzni Kısıtlama	☐ Patent Kısıt (2 yıl) ☐ Genel Kısıt (6 ay) ☒ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasına izin veriyorum.

Hazırlamış olduğum tezimin belirttiğim hususlar dikkate alınarak, fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere Bursa Uludağ Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı tarafından hizmete sunulmasına izin verdiğimi beyan ederim.

Tarih :30.12.2019

İmza :

